Domela als internationale figuur

DE AS 117

de AS

anarchistisch tijdschrift

Vijf en twintigste jaargang, nr. 117, winter 1997.
De AS verschijnt vier maal per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: ƒ30,-; buiten Benelux ƒ35,-
Druk: Macula, Boskoop.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Redactie-adres: postbus 35061, 3005 DB Rotterdam.
Administratie-adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.
Redactie: Marius de Geus, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Bas Moreel, Hans Ramaer.
Verder werkten mee: Bert Altena, Jeroen Boekhoven, Freek Kallenberg, Yme Kuiper, Luc Peiren, André de Raaij, Siebe Thissen, Homme Wedman.
Publikatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin of daardoor redactionele standpunten worden weergegeven.

FERDINAND DOMELA NIEUWENHUIS ALS INTERNATIONALE FIGUUR

Nummer 87 van De AS *van juli-september 1989 was aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1848-1919) gewijd en bevatte bijdragen van Bert Altena, Homme Wedman, Henk Visman, Simon Radius, Rudolf de Jong en een interview van Hans Ramaer en Jaap van der Laan met Gé Nabrink over Domela. In* De AS *is voorts over Domela en Alexander Cohen (door Ronald Spoor) en over Domela en Marx (door Bert Altena) geschreven. Dit nummer is gewijd aan Domela Nieuwenhuis als internationale figuur en bevat inleidingen die over dit onderwerp zijn gehouden op de studiedag die het Ferdinand Domela Nieuwenhuis-fonds op 14 december vorig jaar organiseerde.*

Op 31 december 1996 was het namelijk 150 jaar geleden dat Domela Nieuwenhuis werd geboren. Aan dit feit is door het fonds dat zijn naam draagt ruime aandacht besteed. De Stichting Ferdinand Domela Nieuwenhuis-fonds is in 1914 in het leven geroepen om de voorman van het anarchisme die in grote financiële moeilijkheden was gekomen geldelijk bij te springen. Het benodigde geld werd door arbeiders die wekelijks een dubbeltje bijdroegen bijeengebracht. Zo heeft het fonds Domela een onbezorgde oude dag kunnen geven en

heeft het na zijn dood zijn weduwe en zijn zoon Cesar tot diens 25ste jaar kunnen ondersteunen. Domela heeft zijn archief en bibliotheek aan het fonds nagelaten. Het archief is in bruikleen ondergebracht op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. De bibliotheek werd ondergebracht in het Domela Nieuwenhuismuseum dat het fonds beheert. Dit museum, dat zich in Amsterdam aan de Herengracht bevond en dat door Dick Elffers was ingericht, moest eind januari van dit jaar sluiten, omdat het pand waarin het gehuisvest was verkocht werd. Over enige tijd zal het echter heropend worden in Heerenveen in het streekmuseum Willem van Haren.

Het fonds heeft naar aanleiding van de 150ste geboortedag meerdere activiteiten ontwikkeld.

* De boven genoemde studiedag, die zeer succesvol was, met als thema Ferdinand Domela Nieuwenhuis als Internationale Figuur. Behalve het fonds verleende het IISG (waar de dag werd gehouden), het in Gent (België) gevestigde Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging (AMSAB) en *De AS* hun medewerking. Inleiders waren Rudolf de Jong, Bert Altena, Homme Wedman, Luc Peiren en Jeroen Boekhoven (in samenwerking met Yme Kuiper).

* Het aanbrengen en onthullen door Vibeke Domela Nieuwenhuis, achterkleindochter van de oudste broer van Ferdinand, van een gedenksteen aan het geboortehuis, Singel 328 in Amsterdam op 31 december 1996. Rudolf de Jong sprak bij die gelegenheid over 'de actualiteit van Domela Nieuwenhuis'.

* Het maken van een reizende tentoonstelling 'Domela en wij. Een presentatie'. Deze werd ingericht door Erik Brouwer, ontwerper en bestuurslid van het fonds, in samenwerking met andere leden van het bestuur. Deze snel op te zetten expositie was tijdens en na de studiedag te zien op het IISG. Geïnteresseerden kunnen contact opnemen met de voorzitter van het fonds: Jaap van der Laan, Breedstraat 9 bis, 3512 TS Utrecht.

* Het nemen van het initiatief tot de publikatie van een bronnenuitgave van de correspondentie van de familie Domela Nieuwenhuis voorzover deze correspondentie van of aan Ferdinand gericht is of betrekking heeft op hem. Deze omvangrijke publikatie wordt verzorgd door Bert Altena, secretaris van het fonds en zal uitgegeven worden door het IISG.

Radio (onder andere 'Onvoltooid Verleden Tijd' - OVT - van de VPRO), televisie en pers (artikelen in *Trouw, de Volkskrant* en *Het Parool*) hebben veel aandacht besteed aan de gedenkdag, de evenementen er omheen en het museum. Los van het fonds verscheen bij uitgeverij Ligatuur een kleine studie over de Haagse jaren van Domela: *'Verlost' te Den Haag*, geschreven door Hans Pars en Roel Wüte.

De inleidingen gehouden op de studiedag vindt men in dit nummer, met uitzondering van die van Bert Altena, handelend over Domela en de Duitse sociaaldemocratie, 1889-1919. Deze inleiding was een wat gewijzigde versie van een binnenkort in het Duits te verschijnen artikel, dat niet tijdig in het Nederlands kon worden bewerkt. Wij hopen er op terug te komen. Altena viel op het laatste moment in voor de Belgische historicus Guy Vanschoenbeek die over Domela en de Gentse beweging zou spreken, maar helaas plotseling kwam te overlijden.

Bert Altena is universitair docent aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Homme Wedman, Yme Kuiper en Jeroen Boekhoven zijn verbonden aan de Rijksuniversiteit van Groningen als respectievelijk universitair docent, wetenschappelijk medewerker en AIO-er. Luc Peiren is verbonden aan het AMSAB te Gent, Rudolf de Jong is oud-medewerker van het IISG.
Verder is in deze *AS* de tekst opgenomen van een lezing over Domela's materialistisch monisme, die Siebe Thissen vorig jaar in Appelscha heeft gehouden.
Juist de betrekkingen met Duitsland zijn van groot belang geweest voor Domela. In zijn sociaaldemocratische tijd had hij contact gelegd met Marx en Engels. De ontwikkelingen in de Duitse partij en de publikaties ervan volgde hij op de voet. De politieke en de intellectuele voormannen van de Duitse sociaaldemocratie had hij persoonlijk leren kennen tijdens een verblijf in Zürich in 1884 (in Duitsland konden de socialisten ten gevolge van de 'socialistenwetten' zich niet vrij organiseren), op internationale bijeenkomsten en tijdens reizen door Duitsland. Zijn overgang naar het anarchisme hangt nauw samen met de ontwikkelingen in de Duitse partij. Domela koos dezelfde weg als verschillende figuren uit de oppositie in de Duitse partij; via het anti-parlementarisme naar het anarchisme. In het Landauernummer van *De AS* (nr. 113) kwam dit laatste ter sprake. *Le socialisme en danger*, dat wel het belangrijkste theoretische geschrift van Domela is genoemd en in zijn definitieve vorm alleen in het Frans is verschenen, ontstond in deze periode, waarin hij zich van bewonderaar tot criticus van de Duitse sociaaldemocratie ontwikkelde. Voor het Nederlandse socialisme had een en ander dramatische gevolgen. De beweging splitste zich. Terwijl Domela en een groot deel van zijn aanhang de weg naar het anarchisme vonden, volgden de parlementairen, die in 1894 de Sociaal Democratische Arbeiders Partij hadden opgericht, volledig het Duitse voorbeeld.
Ook los van de Duitse connectie is het beeld van Domela als internationalist onvolledig in dit nummer. Om enkele zaken te noemen. Het antimilitarisme, de internationale antimilitaristische congressen van 1904 en 1917 en de Internationale Antimilitaristische Vereniging komen nauwelijks aan bod. De internationale vrijdenkersbeweging - Domela speelde een rol op internationale vrijdenkerscongressen in Rome (1904), Parijs (1905) en München (1912) - al helemaal niet. Ook als vegetariër, als opvoeder, in de strijd tegen alcohol en prostitutie, was hij internationaal actief.
Zijn grootste betekenis als internationalist ligt overigens elders. In zijn geschriften: vertalingen en bewerkingen van boeken van socialisten, van Thomas More tot Kropotkin via Marx; biografieën van en artikelen over socialisten en radicalen; zijn *Geschiedenis van het socialisme* dat de arbeiders toegang verschafte tot de internationale ideeënwereld van het socialisme; bijdragen aan tientallen buitenlandse periodieken. We verwijzen hier slechts naar de *Bibliografie van, over en in verband met Ferdinand Domela Nieuwenhuis* van Gé Nabrink die verkrijgbaar is bij het IISG.
Dat de Nederlandse arbeidersbeweging - en niet alleen de anarchistische - een brede internationale belangstelling heeft gehad is voor een groot deel te danken geweest aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis.
Rudolf de Jong

LONDEN 1896 NA HONDERD JAAR: ALLEEN MAAR VERLIEZERS?

Rudolf de Jong

Precies een jaar geleden betoogde Wim Kok dat de Partij van de Arbeid zich moest ontdoen van zijn ideologische veren. Het wekte enige verbazing en zelfs beroering onder de laatste resten van links Nederland.
Mij heeft die verbazing nogal verbaasd. Immers, wat kan men van een Kok anders verwachten dan dat hij begint met het gevogelte te plukken dat hij in zijn keuken aantreft? En welke vogel had Kok in huis? Precies. De Rode Haan! De vraag is dus: wat wilde Kok met die rode haan? Was hij bezig er een geplukte kip van te maken of wilde hij iedereen een stukje van de gebraden haan geven?
Het antwoord op deze vraag is enerzijds gecompliceerd, anderzijds zo oud als de parlementaire sociaaldemocratie zelf. Geactualiseerd geformuleerd luidt het antwoord als volgt: Hoe meer de kopstukken van de Partij van de Arbeid de gebraden haan uithangen op het fletse paarse pluche, hoe meer het democratisch socialisme gaat lijken op een geplukte kip zonder kop.

Wij blijven echter met een vraag zitten, met een hoogdravend raadsel als ik Shakespeare mag citeren. Immers, in een beetje koninklijke keuken is het toch niet de opperkok zelf die het gevogelte plukt? Daar heeft hij toch zijn koksmaatjes voor. Dit voert ons tot de hamvraag. Is Kok wellicht niet meer dan Wimpie het koksmaatje? En zo ja, wie is dan de kok die de lange messen draagt en bepaalt hoe de gebraden haan verdeeld wordt?
Het antwoord op deze vraag luidt: De opperkok is nog altijd *het kapitalisme!*
"Dat had je nou *niet* moeten zeggen!" hoor ik nu kameraad Ed van Thijn, oud-burgemeester van Amsterdam, al denken. En hij heeft gelijk. Het kapitalisme, daar gaat het vandaag de dag toch helemaal niet meer om. Het gaat nu om - en ik citeer Wim Kok - "een versnelling in de vernieuwing van de mobiliteitsinfrastructuur van ons land - en in Europees verband - (..) in een offensief actieplan" teneinde "zowel op de korte als op de lange termijn aan de economie een krachtige impuls te geven" (*Vrij Nederland*, 16.12.1996).
Tja, het is natuurlijk wel even anders dan er gezamelijk op uit te trekken om in de vrije natuur het 'Brüder zur Sonne, zur Freiheit' ten gehore te brengen. Het is dan ook geen wonder dat men in de Partij van de Arbeid niets meer van dergelijke liedjes wil weten. Al is het wel jammer, de muziek en het ritme van bepaalde liederen en verzen zijn nog best bruikbaar. Zo zou je het metrum van "wij zijn de taaie rode rakkers, wij zijn de slopers van de staat..." kunnen declameren "wij zijn de saaie paarse stakkers, wij zijn de slaven van de staat"...
Zo, zo kan-ie wel weer. Het wordt nu zelfs tijd om ook iets aardigs over Wim Kok te zeggen. Zijn rede van vorig jaar was trouwens interessanter dan de dingen die ik hier citeerde. Eerlijk gezegd,

ik vind Kok een goede minister-president. Hij is geen demagoog. Hij is niet corrupt. Hij is op een fatsoenlijke manier op zijn huidige positie gekomen. Hij houdt zich redelijk aan de regels van de parlementaire democratie. Hij kent zijn zaken en is een goede teamleider. Allemaal zaken die je bepaald niet van alle Europese politici op belangrijke posten kan zeggen.

Maar als ik Kok karakteriseer als een goede minister-president die in zijn schaarse vrije tijd een oprecht democratisch socialist is, dan denkt u meteen dat ik weer een loopje met hem ga nemen. Toch is dat niet zo. Alleen men *verwacht* meer. Men verwacht dat hij ook een *socialistisch* minister-president is. En niet alleen in zijn vrije tijd. Dat heeft iets eigenaardigs. Van een koekenbakker, van een ambtenaar verwachten wij wel dat zij in de eerste plaats goede koekenbakkers en goede ambtenaren zijn en vinden wij het vanzelfsprekend dat hun eventueel socialist zijn een zaak van en voor hun vrije tijd is. Misschien is van een minister-president niets anders te verwachten.

Verwachtingen zijn een centraal thema in mijn betoog, het uiteengaan van de verwachtingen van sociaaldemocraten en anarchisten. Dit kreeg honderd jaar geleden, in 1896, zijn definitieve beslag op het vierde congres van de Tweede socialistische Internationale in Londen. Domela Nieuwenhuis speelde op dit congres en in het uiteengaan een grote rol.

Anarchisten en sociaaldemocraten hadden in die tijd ten dele gelijke verwachtingen; ten dele waren hun verwachtingen heel verschillend. Als men kijkt wat er nu van de verwachtingen van de sociaaldemocraten is terecht gekomen, dan is dat een lachertje. Maar als wij kijken naar de anarchistische verwachtingen, dan is het huilen met de pet op. En als we zien hoe sommige anarchisten nog steeds vasthouden aan die oude verwachtingen, dan zou je als anarchist die pet liefst over je ogen willen trekken van schaamte. Ik kom straks terug op de verwachtingen, eerst wil ik op 1896 ingaan.

Scheuringen, uiteengaan en royementen: de geschiedenis van de socialistische bewegingen stikt er van. Altijd hadden zij iets tragisch. De beweging was alles voor de mensen. Op zijn schoonst is die tragiek misschien door Henriëtte Roland Holst onder woorden gebracht in de dichtregels uit *De vrouw in het woud*:

Aan mijn makkers onverloren,
Met wie ik streed,
Aan de toekomst ongeboren,
Waarvoor ik leed.

Bij de splitsing in 1896 is echter heel weinig tragiek te vinden. De marxistische sociaaldemocraten en de anarchisten waren geen makkers van elkaar geweest. Er was geen echt samengaan geweest in de Tweede Internationale. Bovendien kwam de scheiding der wegen niet onverwachts. Op de congressen vóór Londen - Parijs 1889, Brussel 1991, Zürich 1893 - was er steeds naar gestreefd, met name door de Duitse sociaaldemocratische partij, om de mandaten van anarchisten niet te erkennen.

Het zou overigens een verkeerde voorstelling van zaken zijn om de Tweede Internationale in die tijd volledig in de tegenstelling marxisme - anarchisme te plaatsen. De internationale was een bont gezelschap. Niet alle parlementaire socialisten waren sociaaldemocraat en niet alle anti-parlementairen waren anarchist. In 1893 en 1896 waren door

anarchisten tegenbijeenkomsten georganiseerd waaraan de uitgeslotenen deelnamen en waar ook veel niet-anarchisten, die het gewoon niet eens waren met de gang van zaken op het 'officiële' congres, aan deelnamen.

De tegenstellingen waren op de congressen met grote bitterheid, verdachtmakingen en soms zelfs met handgemeen uitgevochten. De afloop betekende voor beide partijen dat zij zich gesterkt voelden in hun eigen gelijk en het beeld dat zij van de ander hadden bevestigd zagen. De sociaaldemocraten voelden zich eindelijk verlost van de anarchisten. In hun ogen hele en halve criminelen, revolutieschreeuwers en volslagen warhoofden waar geen fatsoenlijke organisatie mee viel op te bouwen. De anarchisten hadden het gevoel dat de volksbedriegers met hun discipline en kuddegeest, hun bekrompen partijdogma's en hun verheerlijking van de partijleiders behoorlijk ontmaskerd waren en verder in hun eigen sop gaar konden koken.

INTERNATIONALE ORIËNTATIE

Zo was er weinig persoonlijke tragiek. Een uitzondering - misschien wel de enige - was Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Hij was ook de enige die van inzichten veranderde in de periode van de congressen. Van revolutionair sociaaldemocraat werd hij anarchist. Het afscheid van zijn vroegere geestverwanten was heel pijnlijk voor hem. Intellectueel voelde hij zich in Holland altijd wat geïsoleerd. Zijn buitenlandse contacten, vooral de Duitse, hadden dit enigszins gecompenseerd. In zijn memoires getuigde hij hoe moeilijk deze scheiding was. In de briefwisseling met zijn familie, die Bert Altena binnenkort uitgeeft, komt het naar voren.

Je kunt je dan ook afvragen of Domela geen bemiddelende rol had kunnen spelen. Dat voert ons direct tot het thema van deze dag, Domela als internationale figuur. Want Domela was een internationale figuur. Zijn gedenkschriften - *Van Christen tot Anarchist* - bevatten niet voor niets hoofdstukken over zijn betrekkingen met de bewegingen in België, in Duitsland, in Frankrijk en over de internationale congressen.

Er zijn een aantal objectieve factoren die pleiten voor een eventuele bemiddelende rol. Domela had door zijn afkomst uit de betere en zeer welgestelde kringen met een grote culturele belangstelling en een bijna vanzelfsprekende internationale oriëntatie meegekregen bij zijn opvoeding en opleiding. Hij kende de cultuur van de wereld van zijn tijd.

Ten dele hierbij aansluitend, noem ik nog de volgende punten.

1. Domela kende zijn talen, las dus de hele internationale socialistische lectuur, sprak en schreef in het Frans, Duits en Engels, wat onder socialisten zeldzaam was.

2. Hij kende de internationale socialistische beweging persoonlijk. Vele kopstukken had hij ontmoet, met velen gecorrespondeerd. Ik noem Karl Marx en Friedrich Engels; de Duitsers August Bebel, Wilhelm Liebknecht, Karl Kautsky en Eduard Bernstein; de Fransen Benoît Malon, Paul Lafarque, Jean Allemanne, Victor Considerant en Louise Michel; de Rus Paul Axelrod; de Belgen Eduard Anseele en Cesar De Paepe. Bij velen was hij aan huis geweest en stond hij op vertrouwelijke voet.

3. Zijn contacten waren, ook in zijn sociaaldemocratische tijd, nooit eenzijdig met marxisten geweest. De anarchist Kropotkin had hij vertaald, Louise Michel uitgenodigd voor een spreekbeurt

in Holland, Jean Grave in Parijs bezocht. Op de internationale congressen had hij socialisten van allerlei pluimage ontmoet. Ook buiten de directe beweging had hij contacten met vrijdenkers en sociale wetenschappers. Robert Michels komt straks ter sprake.

4. De Nederlandse beweging was niet niks. Hoewel zeer jong - pas in de jaren tachtig ontstaan - was zij in korte tijd uitgegroeid tot een machtige beweging van grote betekenis. Domela was een van de bekendste nationale figuren.

5. Domela viel ook op de internationale congressen op als een markante persoonlijkheid, die duidelijk van zich liet spreken. Tijdens een bijeenkomst in zijn woning in Den Haag was het eerste congres, van 1889, voorbereid. Zijn debat met Liebknecht in Brussel over het antimilitarisme was een van de belangrijkste thema's van het congres geweest.

6. Een internationale bemiddelende rol had hij al enigszins gespeeld. In Parijs had hij getracht te bemiddelen tussen twee congressen die daar plaatsvonden (hetgeen meer met de interne verdeeldheid van de Fransen te maken had dan met diepgaande ideologische tegenstellingen). In Brussel had hij de oppositie in de Duitse partij nog aangeraden om de partij niet te verlaten.

Wellicht was naast Domela alleen Cesar de Paepe wiens relatie met Domela vandaag helaas niet ter sprake kan komen, een figuur geweest die eên bemiddelende rol had kunnen spelen. Hij stierf echter kort na het congres van Brussel. In de praktijk is er niets gekomen van een bemiddelende rol van Domela. Dat hoeft ons niet te verbazen, want tegenover de opgenoemde punten staan andere zaken die van even veel of van groter gewicht waren.

* Domela was absoluut geen diplomaat. Integendeel. Hij was, zoals hij ook van zichzelf getuigde, weinig plooibaar. Hij kon zich ook heel moeilijk indenken in de gedachtengang van een ander en vooral niet als die ander betrekkelijk dicht bij hem stond. 'Halven en helen' was een van de preken uit zijn predikantentijd geweest. Voor een 'hele' tegenstander had hij doorgaans meer waardering dan voor een 'halve' medestander.

* Er zit in Domela een zekere hardheid, zeker in principiële zaken. Makkers die een andere weg zochten, waren onherroepelijk verloren. Hij was, ook al veranderde hij zelf wel van opvatting, steeds stevig doordrongen van zijn eigen gelijk, meende dat iedereen tot dezelfde conclusies als hijzelf had moest komen als men maar genoeg dóórdacht en de consequenties van het socialistische standpunt durfde te aanvaarden.

* Domela zelf en de Nederlandse partij, de Sociaal Democratische Bond, waren in deze periode in beweging. Een kritisch 'neen' tegen het parlementarisme van de Duitse partij was al vrij gauw, nog voor dat hij anarchist werd, een vast punt in het denken van Domela geworden. En juist de Duitse partij was toonaangevend voor de internationale sociaaldemocratie.

Dan zijn er nog de factoren die buiten de persoon liggen.

I Het doorzetten van het eigen gelijk was normaal. Bij de sociaaldemocraten was het zelfs heel sterk vanwege hun geloof dat hun marxistisch gelijk 'wetenschappelijk' bewezen was.

II Ondanks het internationalisme werden kleine landen als Nederland toch niet echt op voet van gelijkheid behandeld. De kleintjes moesten niet te veel praat hebben in de internationale.

III Dit laatste hing samen met de sociaaldemocratische verwachting dat Duitsland voorop zou gaan bij de socialistische omwenteling. Duitsland moest het doen. Men vindt dit letterlijk terug in een van de Socialistische Gedichten van Herman Gorter. Hierin richt hij zich tot allerlei landen van Europa met de zin 'Schaart U om Duitsland'. Dat is niet denigrerend bedoeld ten aanzien van de andere naties. Die worden aangesproken op hun meest prachtige eigenschappen - het 'lachende Italië' e.d. Maar Duitsland is de economisch-kapitalistisch meest ontwikkelde en het zich het snelst ontwikkelende land. Daar moet het socialisme volgens de marxistische theorie beginnen.
We vinden deze gedachtengang nog terug bij de marxist Sam de Wolff in diens boek *En toch...!*, dat hij na de Tweede Wereldoorlog, in 1951, schreef. Amerika is dan het belangrijkste kapitalistische land geworden en daar verwacht Sam de Wolff 'dus' het komende socialisme.

VOORUITGANG EN REVOLUTIE

We zijn nu dus terug bij de verwachtingen die men van de internationale organisatie had. Zoals ik hierboven zei, deelden sociaaldemocraten en anarchisten een aantal verwachtingen. Te weten het vooruitgangsgeloof en het revolutiegeloof. Die twee hingen samen maar het eerste was veel meer dan revolutiegeloof.
Vooruitgang zag men als sociaal-zedelijke en culturele *verheffing*. Men putte er kracht uit. En die kracht bracht verheffing. Hoe sterk bij iemand als Domela dit geloof in de vooruitgang was, moge blijken uit een brief die hij tijdens de Eerste Wereldoorlog, die hem diep geschokt en teleurgesteld had, schreef: "Want als ik niet geloofde dat uit dit vreselijke wereldgebeuren toch nog iets goeds geboren zou worden, ik zou mijn geloof in de menselijke vooruitgang verliezen en wat blijft er dan nog over?" (In een brief aan Jan Rutgers uit 1916, opgenomen in *Van christen tot anarchist en ander werk van F. Domela Nieuwenhuis* geselecteerd door Albert de Jong).
Van de revolutie die men verwachtte hadden de socialisten doorgaans slechts een vrij vaag beeld. Men kende de Franse revolutie en de Commune van Parijs van 1871. Generaliserend gesproken had men een nogal 'monarchaal' beeld van de revolutie. De vorst werd afgezet, eventueel door hem een kopje kleiner te maken en dan had je de republiek. Zo was het gegaan in de Nederlandse revolutie tegen de Spaanse koning, in de Engelse revolutie in de zeventiende eeuw en in de Amerikaanse en de Franse revoluties aan het eind van de achttiende eeuw. Dat waren de zogenaamde burgerlijke revoluties geweest. De komende socialistische revolutie zag men ook zo verlopen. Alleen zou nu niet (alleen) de koning, maar ook alle kapitalisten verdwijnen. Zelfs al zou dat vreedzaam gebeuren, de omwenteling zou er niet minder radicaal om zijn. Het privé-bezit van de productiemiddelen zou verdwijnen. De kapitalist was de bezitter van de productiemiddelen. En de kapitalist was evenmin als de koning een abstractie, hij was concreet en tastbaar. Men kende hem als persoon.

Over de vraag hoe de revolutie gemaakt moest worden en er daarna uit zou komen te zien, liepen de meningen uiteen. De sociaaldemocraten verwachten haar van een objectieve economische ontwikkeling volgens een nogal mechanisch geïnterpreteerd marxisme.

Daarbij was nodig een sterke en gedisciplineerde organisatie die gereed zou staan om de macht over te nemen als het uur van de revolutie zou slaan. De partij was die organisatie. De nieuwe macht die klaar stond als de oude machten bezweken. Troelstra, de Nederlandse sociaaldemocratische leider die in 1918 dacht dat de revolutie die in Duitsland was uitgebroken naar Nederland oversloeg, formuleerde het in de Tweede Kamer als volgt: "Thans nu de politieke macht aan ons is".
Overigens hoef je hierbij niet direct of in de eerste plaats aan de regering of de staat te denken. Zo gouvernementeel waren de sociaaldemocraten van oorsprong bepaald niet. Op de tentoonstelling die het fonds heeft ingericht is een spotprent te zien tegen socialistische ministers. Een prent, niet van anarchistische huize maar van de sociaaldemocratische tekenaar Albert Hahn. De aangehaalde dichtregels "wij zijn de taaie rooie rakkers, wij zijn de slopers van de staat!" is van de sociaaldemocratische dichter Adama van Scheltema. De genoemde Sam de Wolff beschouwde het buitengewoon congres van de SDAP (de Nederlandse Sociaal Democratische Arbeiders Partij) in 1913 waarop het aanbod om deel te nemen aan de regering werd afgewezen als hoogtepunt van deze partij. En tegenover de eerste (Franse) socialist die wel zitting nam in een burgerlijke regering besloot de internationale sociaaldemocratie weliswaar tot een gedoogbeleid, in de haak was het toch niet. Wel zag men de partij als representatief voor het proletariaat en dit weer als representatief voor het volk.
De anarchisten liepen nooit zo weg met die 'objectieve economische ontwikkelingen' volgens Marx. Zij zagen meer in een constante strijd, hier en nu; die zou, naar hun verwachting, vroeg of laat uitmonden in een sociale revolutie. En eerder vroeg dan laat, zo was de verwachting. Bewustmaking, ook in de zin van verheffing zoals hiervoor werd aangeduid, was daarbij van essentieel belang. Na de dood van Domela schrijft diens broer Adriaan over hem aan een familielid: "Ferdinand wilde niet organiseren maar emanciperen". Overigens sluit dit emancipatie-ideaal organisatie allerminst uit. Men komt wel tot een andere vorm van organisatie.
Men heeft het verschil in strijdwijzen en organisatievormen tussen sociaaldemocratie en anarchisme wel eens aangeduid met het verschil tussen een leger en een guerrilla. Het leger heeft zijn officieren en zijn discipline. De organisatie is strak opgebouwd en de beslissingen komen van boven. Voor zelf doen en spontaniteit is hier geen plaats. De guerrilla is juist gebaseerd op zelfstandig opererende groepen zonder hiërarchie en met een heel sterke persoonlijke inzet van de strijders. Het begrip guerrilla komt uit Spanje en stamt uit de tijd van de Napoleontische oorlogen.
De strijd tegen de Franse bezetters werd door Spaanse guerrilla gevoerd èn door een geregeld Engels-Spaans leger onder aanvoering van Wellington. Historici hebben er wel op gewezen dat de guerrilla alleen het niet had kunnen bolwerken, maar Wellingtons leger alleen, zonder de guerrilla, evenmin. In de strijd van het socialisme zijn beide strijdvormen nooit echt samengegaan, zij hebben steeds tegenover elkaar gestaan. En men heeft niet 'gewonnen'.

Ik keer nog even terug naar de Tweede Internationale. De sociaaldemocraten slaagden er na 1896 in om een indruk-

wekkende internationale organisatie op te bouwen met regelmatig gehouden en inspirerende congressen waarop gezamenlijke problemen werden besproken. Er kwam een internationaal bureau tot stand.
De ironie wil dat deze internationale op twee punten de anarchistische kritiek op de sociaaldemocratie ter harte nam. De anarchisten hadden op het standpunt gestaan dat de internationale congressen toegankelijk moesten zijn voor alle groepen en organisaties die zich socialist noemden òf men moest zich louter als sociaaldemocratisch of parlementair congres presenteren. In de praktijk werd het het laatste. De Tweede Internationale werd een organisatie van parlementaire partijen. Het tweede punt was dat de organisatie geen gecentraliseerd model volgde, hetgeen onder anderen Friedrich Engels wel gewild had. Het werd een samenwerkingsverband van zelfstandige partijen die hun eigen nationale politieke weg volgden, al vertoonden deze overeenkomsten.
De anarchisten brachten geen internationale organisatie tot stand. Zij kwamen niet verder dan enkele internationale congressen: Parijs 1900 (dat verboden werd, maar ten dele illegaal plaatsvond) en Amsterdam 1907. Zij waren zeker niet onbelangrijk maar toch niet meer dan heuvels in het anarchistische landschap van die dagen. Organisatorisch baarden deze heuvels slechts muisjes met wel heel korte staartjes. Anarchistisch internationalisme vind je eerder in de verspreiding van de libertaire lectuur en eerder in persoonlijke dan in organisatorische contacten. In deze zin bleef Domela als anarchist de internationale figuur die hij als sociaaldemocraat geworden was.
In 1914, bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, faalde elk internationalisme. De machtige sociaaldemocratische organisaties bleken machteloos. De revolutionaire gezindheid en het socialistisch bewustzijn, waar de anarchisten op gebouwd hadden, werd weggevaagd door de 'oorlogsroes' onder de volken. Men kan het slechts betreuren dat het vredesvraagstuk door de socialisten niet veel centraler is geplaatst binnen hun internationalistisch denken. Toen de oorlog in de zomer van 1914 snel naderbij kwam, wist niemand er eigenlijk raad mee. Hoewel de socialisten van alle pluimage tegen oorlog waren, dreven zij machteloos met de stroom mee, de wereldoorlog in.
Het is op zich eigenaardig dat 'internationalisme' bij socialisten en anarchisten veel meer betrekking had op het internationaal samengaan van de arbeiders en hun organisaties dan op het zich actief bezig houden met internationale problemen en de vraagstukken rond oorlog en vrede.

Voor Domela was het een harde slag. "Mij heeft de oorlog met zijn ontzettende teleurstellingen oud gemaakt", schreef hij in de reeds genoemde brief aan zijn vriend Rutgers. Dat is te begrijpen. Het vredesvraagstuk is wel een permanente zaak geweest in Domela's leven. In 1870 werd hij, als jong predikant, actief in de Vredesbond, een burgerlijke organisatie. In 1891 en 1893 bepleitte hij tevergeefs op de internationale congressen voor stakingen en dienstweigering in geval van oorlogsdreiging. En in 1904 behoorde hij tot de oprichters van de Internationale Anti-militaristische Vereniging (IAMV) die tot 1940 bestond, het Nederlandse anarchisme diepgaand beïnvloed heeft en

zijn uitlopers heeft - zoals het blad *'t Kan Anders* - tot in onze tijd.
In de IAMV zijn, na Domela's dood, mensen als Clara Meijer-Wichmann en Bart de Ligt actief geweest. Zij streefden naar een geestelijke verdieping van het anarchisme en hun anarchisme staat in veel opzichten dichter bij ons dan dat van Domela.
Toch ziet men bij hen ook een patroon van optimistische verwachtingen, dat ons vreemd is geworden. Dit is misschien het grootste verschil tussen 1896 en 1996. Niet alleen zijn de verwachtingen van honderd jaar geleden onvervuld gebleven. Er leven geen grote verwachtingen meer aangaande een grote, revolutionaire verandering die een einde zal maken aan de bestaande kapitalistische maatschappij en een betere, een rechtvaardige en gelukkige samenleving zal scheppen. De grote verhalen zijn uit. Althans voorlopig.
Het "geloof in de menselijke vooruitgang" wou Domela niet opgeven, hopend dat uit de Eerste Wereldoorlog, waarmee de twintigste eeuw eigenlijk begon, "toch nog iets goeds geboren zou worden". Nu de eeuw afloopt, weten wij dat er meer niets goeds uit is voortgekomen. "En wat blijft er dan nog over?"

HEDENDAAGS KAPITALISME

Het kapitalisme waar men storm tegen liep is niet verdwenen, wel veranderd. Mijn uitroep "de opperkok is nog altijd het kapitalisme" is inderdaad weinig zinvol. Niet eens zo zeer vanwege de verzorgingsstaat en de welvaart. Wel vanwege het feit dat het particuliere bezit van de produktiemiddelen, dat vroeger toch hèt kenmerk was van het kapitalisme, thans nauwelijks meer een rol speelt. In *NRC-Handelsblad* van 3 december las ik: "Bestuurders van bedrijven die aan de effectenbeurs zijn genoteerd, willen hun aandeelhouders geen zeggenschap geven over concrete directiebeslissingen". Het citaat is met vele gelijksoortige uit te breiden. De aandeelhouders, dat zijn toch de eigenaars van de produktiemiddelen?
We zijn terechtgekomen in een samenleving waarover niemand meer veel controle heeft. De staten, de politici, de managers en de multinationals: "zij menen te schuiven maar ze worden geschoven" (om een geliefd citaat van Domela te gebruiken). Sprak men vroeger van de chaotische kapitalistische produktiewijze, thans hebben we het over de onbeheersbaarheid van de hele samenleving.
Met een beetje versimpeling kunnen we zeggen dat de samenleving gevangen zit in de vicieuze cirkel van de vijf grote G's: Groeien, Graaien, Grijpen, Grabbelen, Geholpen worden. De sociaaldemocraten zijn er zoals altijd op uit dat de slachtoffers, die uit de boot vallen, geholpen worden. Daarbij kijken zij nog altijd naar de staat als hèt instrument. Maar om te helpen heeft die staat geld nodig. Daarvoor moet de economie groeien. En daarbij moet het graaien en grijpen op de koop toe genomen worden. Meer dan anderen zitten de sociaaldemocraten dus gevangen in de vicieuze cirkel. Zijn zij werkelijk de slaven van de staat geworden?
Is in deze situatie een toenadering tussen democratisch socialisten en anarchisten mogelijk? Ik denk niet in de zin van een organisatorisch samengaan zoals dat honderd jaar geleden aan de orde was en toen van de agenda werd gevoerd. Misschien wel in de zin van wat meer wederzijds begrip.
(vervolg op pag. 19)

HET VUUR VAN DE OVERTUIGING
Domela Nieuwenhuis en Robert Michels

Jeroen Boekhoven en Yme Kuiper

In 1911 verscheen het boek waarmee Robert Michels beroemd werd. In het boek, Soziologie des Parteiwesens, Untersuchungen über die oligarchische Tendenzen des Gruppenlebens, *formuleert Michels zijn beroemde ijzeren wet van de oligarchie. De invloed van de these van Michels mag blijken uit een artikel in het tweede nummer van Socialisme en Democratie van het afgelopen jaar. De ijzeren wet van de oligarchie wordt hierin voorgesteld als de 'vloek van Michels' die de PvdA treft. Een aantal weken geleden verscheen in* NRC-Handelsblad *een artikel (over de erfenis van Rottenberg) waarin gemeld wordt dat de oligarchie door de PvdA giert. De wet die Michels ongeveer vijfentachtig jaar geleden formuleerde, blijkt dus nog altijd actueel te zijn. Wat houdt deze wet in, wat was de stelling van Michels?*

Michels deed onderzoek in verschillende socialistische partijen in Europa en kwam tot de conclusie dat iedere organisatie na verloop van tijd oligarchisch geleid zal worden. Zelfs daar waar democratische of socialistische principes de grondslag vormen van een organisatie zal volgens Michels een kleine minderheid uiteindelijk regeren over de meerderheid. In plaats van de ethische of ideologische belangen van die meerderheid te verdedigen zal die kleine minderheid zich inzetten de eigen positie binnen die organisatie te behouden. Iedere organisatie krijgt hierdoor een conservatieve instelling, want de leiding zal haar eigen plaats willen behouden en de belangen van de organisatie zelf gaan behartigen. Organisatietechnische en psychologische wetmatigheden bepalen zo dat organisatie en democratie niet samen kunnen gaan. De uiteindelijke conclusie van zijn onderzoek kon volgens Michels niet anders zijn dan: socialistische doelen kunnen niet via vertegenwoordiging in een partij of parlement bereikt worden.

In het boek van Robert Michels wordt Domela Nieuwenhuis een aantal keer genoemd. In het hoofdstuk waarin Michels de 'vereringsbehoefte van de massa' behandelt, worden de massale eerbetuigingen genoemd die Domela ontving nadat hij in 1886 de gevangenis verliet. Als Michels de redeneergave van leiders bespreekt, is Domela een voorbeeld van iemand die deze gave niet bezit. Domela raakte, zo meent Michels, zijn dominante positie in Nederland kwijt juist omdat hij geen groot redenaar was.

Een belangrijker plaats krijgt Domela in het boek als hij wordt opgevoerd als iemand die waarschuwt voor de gevaren van organisatie. Michels haalt een voorval aan dat plaatsvond op het internationale anarchistencongres in Amsterdam in 1907. De Italiaan Enrico Malatista merkte daar op dat het noodzakelijk is goed georganiseerd de strijd aan te gaan met de zo hecht georganiseerde rijken. Domela's antwoord wordt door Michels geciteerd: "Als u zo denkt, goede vriend, dan kunt u gerust naar de

sociaaldemocraten gaan, daar denken ze precies hetzelfde!"
Begin september 1905 was Domela voor een vrijdenkerscongres in Parijs. Hij logeerde bij Alexander Cohen, die evenals Domela een fervente afkeer had van de sociaaldemocratie. Samen bezochten ze nog de schilder Kees van Dongen, toen nog niet zo gewild als societyschilder als later. Op zondagavond 10 september wuifde Cohen Domela uit op het Gare du Nord. Enkele dagen later las Cohen dat Domela maandagmiddag op het station van Keulen was gearresteerd. Later bleek dat Domela op een politielijst met tweehonderd staatsgevaarlijke anarchisten stond. Op de negende plaats nog wel.
Vanuit zijn cel in de gevangenis in Keulen schreef Domela op 15 september 1905 een brief aan zijn vrouw Bertha Domela Nieuwenhuis-Godthelp:

"Beste Vrouw,
Eindelijk krijg je bericht van mij en schrijf ik je een Duitse brief, want dan gaat alles sneller; anders zou de brief vertaald moeten worden en dat kost allemaal tijd. Het is je bekend dat ik hier sinds maandag in de gevangeniscel zit. En in plaats van uit te rusten bij mijn vriend Michels in Marburg, rust ik hier nu gedwongen uit. Maar goed, ik slaap van 's avonds zeven uur tot 's morgens vijf en zit ongeveer de hele dag. Waarom ik gearresteerd ben is mij een raadsel, want wat heb ik gedaan? (...) Hoe lang dit nog duren kan, ik weet het niet. In elk geval lijkt het me het beste, dat U geld overmaakt, want ik moet hier alles zelf betalen en dat kost me anderhalve mark per dag. (...) Mijn cel is goed (beter dan in Holland), mijn bed is een staalverenbed en daar ben ik erg op gesteld en ik mag hier lezen en schrijven. Twee maal per dag ga ik wandelen in de tuin. (...) Gelukkig heb ik jouw portret en dat van de kleine Cesar bij me."
Domela had Michels nog een bericht gestuurd met het verzoek hem dan en dan af te halen. Deze zal tevergeefs op het station in Marburg hebben gestaan.
Pas twee weken na zijn arrestatie stond Domela voor zijn rechters. De aanklacht was banbreuk. De uitwijzing uit Duitsland in 1890 was opgevat als verbanning. Het vonnis was uiteindelijk vijf dagen hechtenis. Dat betekende dat Domela, die zestien dagen had gezeten, weer vrij man was. Toch hield men hem nog twee dagen vast omdat er eerst een uitwijzingsbevel opgesteld moest worden. Zowel Franse, Nederlandse als Duitse kranten spraken schande van deze behandeling. Een door Domela via het Ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag ingediende eis tot schadevergoeding verdween echter in een Haagse prullenbak.
Robert Michels schreef twee jaar na deze gebeurtenis een kort commentaar op deze affaire in een artikel waarin hij de Duitse sociaaldemocratie onder de loep nam. De affaire bevestigde volgens Michels het beeld dat men in het buitenland al had van Duitsland. Michels noemt Domela 'de eerbiedwaardige leider van de Nederlandse socialisten' en schrijft: 'Dat Duitsland een reactionaire, cultuurvijandelijke staat is, is gemeengoed in de internationale sociaaldemocratie'.
De eerste vraag is natuurlijk: wie is eigenlijk deze man van de ijzeren wet van de oligarchie? Wie was deze Robert Michels?

SYNDICALISME

Robert Michels werd geboren in het jaar 1876 in Keulen in een rijke katholieke

handelsfamilie. Zijn vader was van Duits-Italiaanse komaf, zijn moeder had een Frans-Duits-Italiaanse achtergrond. Nadat hij het gymnasium in Berlijn had afgerond en korte tijd in het Pruisische leger gediend had, studeerde hij geschiedenis en sociale wetenschappen in Parijs, München, Halle en in Turijn. Al tijdens zijn studietijd raakte hij betrokken bij socialistische bewegingen in verschillende landen. Hij werd lid van de socialistische partijen van Duitsland en Italië. In Parijs had Michels kennisgemaakt met de Franse syndicalisten en raakte hij bevriend met onder andere Lagardelle, Sorel en Barth. In 1900 promoveerde hij met een proefschrift over de inval van Lodewijk XIV in Nederland. In datzelfde jaar huwde hij de dochter van één van zijn hoogleraren, Gisela Lindner. Michels nam afstand van zijn bourgeois-achtergrond en brak met zijn familie.

In 1903 vestigde hij zich in Marburg als Privat Dozent aan de universiteit aldaar. In deze plaats werd hij actief lid van de syndicalistische stroming van de Duitse socialistische partij. Hij bezocht verschillende nationale en internationale socialistische en syndicalistische bijeenkomsten. Op de nationale vergaderingen zette hij zich met zijn Marburger Gruppe in tegen het revisionisme en vóór het revolutionaire syndicalistisch socialisme.

In 1905 schreef Michels zijn eerste artikel in het *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. Max Weber, die samen met Werner Sombart en Edgar Jaffé de redactie vormde van dit gerenommeerde tijdschrift, nodigde Michels naar aanleiding van dit artikel uit in Heidelberg. Michels trad toe tot de zogenaamde 'Salon des refusés' van Max Weber en raakte met hem bevriend. Het werd een vriendschap die voor Weber niet geëvenaard werd.

In Marburg organiseerde Michels openbare discussieavonden voor studenten, ook om hen tot het socialisme te brengen. Een gevolg hiervan was, dat men hem het recht ontzegde zich te kwalificeren als universitair docent. Het werd hem dus onmogelijk gemaakt aan een Duitse universiteit te doceren. Max Weber protesteerde nog wel en liet een boze en zeer kritische brief plaatsen in de Frankfurter Zeitung over 'die sogenannte Lehrfreiheit', maar hij kon er niets aan veranderen. Weber schreef wel aanbevelingsbrieven voor Michels naar buitenlandse universiteiten.

Michels vertrok in 1907 naar Turijn. Hier kreeg hij wel zijn 'Habilitation' en kreeg hij een aanstelling aan de universiteit. In Italië leerde hij de elitetheoretici Vilfredo Pareto en Gaetano Mosca kennen, die een sterk anti-marxistische en anti-democratische theorie over macht in de samenleving hadden geformuleerd. In 1907 stapte Michels uit de socialistische partij van Duitsland en even later ook uit die van Italië. In 1911 verscheen het boek waarmee hij beroemd werd: *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie.*

In 1913 werd Michels door Weber gevraagd co-redacteur te worden van het *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, waarin Michels sinds 1905 al vele artikelen en boekrecensies gepubliceerd had. Na 1910 had ook zijn vrouw Gisela verschillende bijdragen geleverd. In datzelfde jaar - 1913 - koos Robert Michels ervoor als Italiaan verder door het leven te gaan. Hij liet zich Roberto Michels noemen. Zijn vriendschap met Max Weber liep korte tijd later stuk, aan het begin van de Eerste Wereldoorlog. Terwijl Weber zich inzette voor

Duitsland was de antimilitarist Michels vol afschuw over de oorlog en de Duitse houding daarin.
Michels bracht de oorlogsjaren door in Zwitserland, waar hij een aanstelling kreeg aan de universiteit van Basel. Vele jaren later, in 1926, kreeg hij een aanstelling in Rome. In 1928 bood Mussolini hem een aanstelling aan als hoogleraar op de universiteit van Perugia. Tot aan zijn dood fungeerde Michels hier als één van de meest vooraanstaande politieke wetenschappers van het fascistische regime. Hij stierf op 2 mei 1936.

BOURGEOISIE

In een autobiografisch artikel dat Michels in 1932 schreef over zijn ervaringen in de syndicalistische beweging van de Duitse socialistische partij stelde hij dat hij meer geschikt was voor de zuiver wetenschappelijke analyse van politiek dan het werk in die politiek zelf. Onbewust, zo schreef hij, had het hem tot een vivisectie van de partij geleid, de partij waarin hij naar eigen zeggen getracht had zonder eerzucht, als idealist van het zuiverste water actief te zijn.
In het artikel uit 1905 waarmee Michels zichzelf in beeld bracht bij Max Weber analyseerde hij de klasseverhoudingen in de Italiaanse socialistische partij. Michels stelde in dit artikel vast dat de leiding van de Italiaanse socialistische partij vooral afkomstig was uit de bourgeoisie. Maar dit functioneerde volgens Michels vóór het jaar 1900 anders dan in de jaren daarna. In de vroege periode gaven deze leidersfiguren de partij een sterk ethisch karakter: "Zij herinneren ons aan de vroege christenen", stelde Michels. En: "Zij streden onbaatzuchtig met een religieuze passie. Deze overlopers uit de bourgeoisie waren", volgens Michels, "nog proletarischer dan de proletariërs zelf!"
Na 1900 waren het vooral de mensen die carrière wilden maken die overliepen uit de bourgeoisie. Het deed de partij niet veel goed volgens Michels, want, zo schrijft hij: "zoals in alle dingen, ook hier speelt de kwaliteit van de individuen een grote rol". In zijn conclusie stelt Michels dat bourgeoisie in een socialistische partij niet op zichzelf schadelijk hoeft te zijn. Zolang de strijd voor de onderdrukten synoniem is met het dragen van een doornenkroon, kan de bourgeoisie in de partij nuttige functies vervullen. Gevaarlijk voor het socialisme wordt het echter, als het gevolg is dat de socialistische partij haar principes afzwakt en op het glibberige pad van de compromissenpolitiek terecht komt.
In een later artikel analyseerde Michels de Duitse sociaaldemocratische partij. Deze partij kenmerkte zich volgens Michels juist doordat zo'n groot deel van de leden uit het proletariaat afkomstig was. Het vormde het sterke punt van de partij, doordat het de partij samenhang verleende. Maar tegelijkertijd was het ook zo, dat het sociale verschil tussen leiders en massa bijzonder groot was. Dit had te maken met de manier waarop de Duitse sociaaldemocraten georganiseerd waren. Deze organisatie was volgens Michels ook één van de oorzaken van de Duitse hegemonie in het internationale socialisme. Michels wees daarvoor ook een aantal andere oorzaken aan, bijvoorbeeld de Duitse afkomst van Marx en Engels en het feit dat de Duitse socialistische partij de eerste socialistische partij van Europa was. Maar de manier waarop de Duitse socialistische partij georganiseerd was,

was toch de belangrijkste oorzaak van deze hegemonie.
De hechte organisatie maakte de partij echter tot een bureaucratisch apparaat, dat politiek weinig vruchtbaar was. Het mechanisme van de partij was slechts nog gericht op verkiezingszeges en van de mensen die gemobiliseerd werden voor de politieke tactiek werd discipline gevraagd, geen initiatief. De partij leidde volgens Michels geen mensen op, maar zette zich in om machineonderdeeltjes op de juiste plaats in de gecompliceerde machinerie te krijgen.
Michels verweet de Duitse socialisten gebrek aan interesse voor hun collegapartijen in het buitenland. Zo bleek volgens Michels op congressen dat Duitse afgevaardigden de internationale socialistenliederen niet kenden en zelfs zwegen als de internationale gezongen werd. Behalve in de eerdergenoemde affaire van Domela in de Duitse gevangenis wordt Domela in dit artikel genoemd als geducht tegenstander van de Duitse socialisten. Domela blijkt een invloedrijke krachtsfiguur te zijn, die één van de eerste was die zichzelf tegenover de Duitse socialisten plaatste. En Domela bracht op de internationale vergaderingen zijn antimilitaristische resoluties in met een passie die Michels vergelijkt met een religieuze passie.
Domela's eigen beschrijving van de vergaderingen van de Duitse socialisten geven een helder beeld van zijn afschuw. In zijn autobiografische geschrift *Van christen tot anarchist* uit 1910 schrijft hij: "In het vroege voorjaar van 1890 moesten in Duitsland de verkiezingen voor den Rijksdag plaats hebben en om de toepassing van dat kiesrecht eens te zien, ging ik tezamen met Edmond van Beveren uit Gent en een Hollansch socialist naar Berlijn. (...) Ik woonde tal van vergaderingen bij. (...) Wat mij opviel, dat was het aandeel dat het bierzuipen - ja drinken was het niet meer, maar zuipen - had aan de verkiezingen en de kroeghouders waren dan ook in den regel de ijverigste en actiefste verkiezingsagenten. Het was bedroevend te zien hoe het daar toeging en nooit hoorde men tegen den verdierlijkenden invloed van het drinken ook maar één woord zeggen."
Maar het alcoholgebruik was niet het enige waar Domela zich aan stoorde. Zo schrijft hij: "Zeker, de Duitsche partij is groot in aantal, maar gerust kan men van haar zeggen, dat wat zij won in breedte, zij verloor in diepte. (...) In het Duitsche volk zelf zit nog altijd het oude onderdanengevoel. Men moet maar eens met elkaar vergelijken: de manier waarop de Duitsche ambtenaar optreedt tegen de menschen, met die van den Hollandschen. Dit is een hemelsbreed onderscheid. Men moet maar eens zien hoe de schoolmeester in Duitschland staat tegenover de kinderen zijner school in vergelijking alweer met den Hollandschen. Dag en nacht is het verschil. En de Duitsche sociaaldemocratie in plaats van den revolutionairen geest in de bevolking te blazen, heeft zelve de tucht overgenomen uit den staat, om haar over te planten in de partij. Geen partij waar de discipline sterker is en als gevolg daarvan is elk vrij initiatief, elk onafhankelijk optreden gesmoord."
Dat Robert Michels, die toch zo kritisch was over de Duitse socialistische partij, nog actief lid was van die partij, verbaasde Domela. In een brief die Domela op 6 december 1906 stuurde aan Robert Michels, schrijft hij: "Ik geloof dat er een soort zielsverwantschap tussen ons bestaat, en het merkwaardigste is dat U

sociaaldemocraat bent en ik anarchist. Maar u hoort niet thuis in de rijen van de sociaaldemocraten. (...) Het lijkt U bijna onmogelijk een wereld zonder vertegenwoordigers te hebben, maar U onderkent de met die vertegenwoordiging verbonden gevaren. (...) Hoe meer men daarover nadenkt, des te dommer en ongerijmder is dat hele vertegenwoordigerschap. (...) Is het niet waar, dat wanneer men vandaag een voortreffelijk, hoogstaande mens een machtspositie toevertrouwt, hij morgen niet meer dezelfde persoon is? (...) Het is en blijft altijd dezelfde oude strijd tussen gezag en vrijheid, tussen katholicisme in de zin van het gezag van mensen over anderen èn anarchie in de zin van vrijheid. En in deze strijd staat de sociaaldemocratie aan de zijde van Rome, ja zij is een nieuw Rome, en haar leden zijn bijna nog gehoorzamer en volgzamer dan de katholieken. (...) De corruptie van de partij is even zo groot als die van de staat. (...) Bedrog hier, bedrog daar".

Michels besprak in datzelfde jaar - 1906 - in het Archiv het in 1903 verschenen *De geschiedenis van het socialisme* van Domela. Michels introduceert Domela bij de lezer als "één van de meest interessante en sympathieke figuren van het huidige socialisme" en vestigt de aandacht op het boek door te schrijven: "Als een man met zo'n verleden, zo'n politiek gewicht van betekenis, een erkende leider van het internationale anarchisme, die ondanks zijn veelvuldige polemische ontsporingen toch een man van groot weten en scherp denken genoemd mag worden, iets historisch van zich laat horen, is dat een interessante gebeurtenis".

Michels was over het boek minder te spreken dan over de auteur. Hoewel hij het voor studenten als inleiding in het socialistische denken kon aanraden en Domela zich volgens hem in het boek liet kennen als een ontwikkelde en warmhartige man, was het boek niet erg goed. Michels noemt het "ungleich, abgerissen, zusammenhangungslos, unsystematisch, durchaus belletristisch, eine Zusammenstellung von Auszügen". Dat Domela het marxisme in de rubriek staatssocialisme plaatste was volgens Michels een misvatting van Domela. Wel een te verklaren misvatting, want, zo schrijft Michels: "de historisch subjectief gerechtigde afkeer van alles dat met de Duitse sociaaldemocratie samenhangt is te begrijpen".

Een heel andere mening geeft Michels in hetzelfde artikel over het gedenkschrift *Na tien jaar* dat Henri Polak, Frank van der Goes, Troelstra, Willem Hubert Vliegen, Henri van Kol en anderen uitgegeven hadden in 1904. Het boek is mooi uitgegeven, vindt Michels. Het boek geeft naast een aantal artikelen een mooi gedicht van Henriette Roland Holst - maar niet haar mooiste, volgens Michels. Bovendien geeft het een historische beschrijving van het Nederlandse socialisme, iets dat aan het boek van Domela ontbrak.

Een belangrijk bezwaar vindt Michels wel dat iedere bladzijde van het boek strijd ademt, ja zelfs haat. Het kwalijke is, schrijft Michels, dat deze haat niet zozeer tegen het ondernemerschap of de burgerlijke partijen of tegen de staat gericht is, maar tegen Domela Nieuwenhuis. Het lijkt zelfs het *leitmotiv* van het boek te zijn: keer op keer wordt aangegeven dat Nieuwenhuis een schoft is, een gek, een onwetende. Dat de blinde verering van de voormalige dominee getuigt van een gebrek aan politieke rijpheid, zoals Van der Goes

beweert, kan volgens Michels niet bestreden worden, maar ditzelfde verwijt treft natuurlijk ook een gedenkschrift dat als belangrijkste doel lijkt te hebben een blinde strijd aan te gaan met deze gehate figuur.
Het is te betreuren, vindt Michels, dat de jonge Nederlandse sociaaldemocratische partij, die zo vol talenten zit, zich zo in haar slakkenhuis terugtrekt.

'VERSTAATLICHUNG'

Een jaar nadat deze recensie geplaatst was, is er sprake van dat een artikel van Domela geplaatst zal gaan worden in het Archiv. Op 1 februari 1907 schrijft Weber een enthousiaste brief aan Michels vanuit Heidelberg: "Nieuwenhuis is mij zeer welkom", schrijft Weber, "ik zal onvoorwaardelijk voor hem instaan, en ik denk dat Sombart en Jaffé geen moeilijkheden zullen maken."
Drie dagen later schrijft Weber: "Naar aanleiding van uw brief zullen we Nieuwenhuis ook zeker eerst zakelijk bekijken. Maar (ook namens Jaffé) de persoon is ons zeer welkom. Graag opsturen dus!"
Weber schrijft op 5 februari een brief aan Michels' vrouw Gisela: "Dank uw man voor Nieuwenhuis. Maar dat is toch wel een heel lang stuk. En het moet vertaald worden. Ik verzoek om Nieuwenhuis' adres, om met hem in correspondentie te treden."
Bijna twee weken later, op 18 februari 1907 vervolgt Weber de correspondentie over Domela. Weer is de brief geadresseerd aan Gisela Michels-Lindner: "Nieuwenhuis nemen we natuurlijk ook", schrijft Weber, "Maar hij is vreselijk lang van stof. Bent U of uw man werkelijk bereid hem te vertalen? Uw man bood dat aan - en dan ook nog inkorten? Ik heb Nieuwenhuis geschreven en bedankt, en daarbij ook gevraagd of hij met een iets kortere vertaling door U eventueel akkoord gaat. Tot op heden heb ik geen antwoord."
Pas in 1909 verscheen het artikel van Domela in het Archiv. Het artikel was in zijn geheel een reactie op de recentie die Michels drie jaar daarvoor over Domela's boek geschreven had. Het was ook Michels geweest die ervoor gezorgd had dat dit artikel in het Archiv geplaatst was. De titel van Domela's stuk: *Der staatssozialistische Charakter der Sozialdemokratie.* Domela wil hierin opnieuw aantonen dat Marx een staatssocialist was en dat de sociaaldemocratie, als het in de voetsporen van Marx treedt, naar 'Verstaatlichung' streeft en dus als staatssocialistisch aan te duiden is. Wie het veroveren van de macht als doel stelt komt uit bij staatssocialisme, aldus Domela.
In de zomer van 1907 verblijft Max Weber ongeveer een maand in Nederland. Hij logeert in strandhotels te Egmond aan Zee en Zandvoort en maakt tochtjes door Holland. Aan zijn vrouw Marianne Weber schrijft hij dat dit mooie landje hem erg bevalt: "Er ligt een eigen stilte overheen en de geschiedenis lijkt hier te slapen. Nog veel is zoals Johannes Vermeer het drie eeuwen geleden heeft geschilderd."
Vanuit Egmond aan Zee schrijft hij ook zijn vriend Michels: "Voelde ik me beter", zo schrijft hij, "dan had ik natuurlijk Nieuwenhuis opgezocht, misschien ook Troelstra, - maar ik stel dat uit tot de volgende zomer. Ik kan niet Nederlands spreken, alleen lezen (zoals bij al mijn vreemde talen)."
Weber en Michels deelden hun afkeer van de Duitse sociaaldemocratische partij met Domela Nieuwenhuis. Michels noemde het revisionisme van de-

ze partij "een socialisme voor teleurgestelden, voor vermoeide mensen, voor niet-meer gelovigen, een socialisme voor niet-socialisten met een socialistische achtergrond". Ook Weber stoorde zich aan het contrast tussen de revolutionaire taal en de weinig doeltreffende politiek van de sociaaldemocraten in Duitsland.

Michels was voor Weber de personificatie van zijn alter-ego. Hij zag in Michels een 'Gesinnungsethiker', een man vol overtuiging, vol idealen. En terwijl Michels Weber voorzag van contacten met interessante socialisten, zoals bijvoorbeeld Domela Nieuwenhuis, trad Weber op als mentor van de veelbelovende jonge wetenschapper. Weber bekritiseerde Michels voortdurend en trachtte Michels meer waardevrije wetenschap te laten beoefenen.

Weber zag de bureaucratisering van politieke partijen, zoals Michels ze onderzocht had, als een vorm van rationalisering en als een stabiliserende factor. Ernstige revoluties zouden hierdoor uitblijven. Michels daarentegen had uiteraard een heel andere visie op dit proces. Verregaande organisatie en bureaucratisering vernietigden de socialistische idealen.

De Nederlandse anarchist Domela Nieuwenhuis was voor hem een sprekend voorbeeld van hoe het socialisme wèl in praktijk kon worden nagestreefd. Toen Michels zich gefrustreerd afwendde van het georganiseerde socialisme richtte hij zich tot een ander soort politiek, de politiek waarin het vuur der overtuiging kon blijven branden. Michels zocht zijn heil bij het door Weber charismatisch genoemde leiderschap. Domela was voor Michels het voorbeeld geweest van een eerlijk charismatisch leider.

(vervolg van pag. 11)

Anarchisten hadden vroeger een houding van: 'het is lood om oud ijzer, of je nu met een parlementair systeem of met een dictatuur te maken hebt'. Totalitarisme en wereldoorlogen hebben dit veranderd. Anarchisme kan alleen opbloeien als er een voedingsbodem is van een zekere mate van vrijheid en vrijheidstraditie en een zekere mate van sociale en andere zekerheid voor de mensen. De sociaaldemocratie met haar 'leger'model heeft aan deze voedingsbodem een belangrijke bijdrage geleverd.

De sociaaldemocratie heeft het oude geloof dat de eigen partij "tenslotte het paard is dat de socialistische wagen moet trekken" opgegeven. En daarmee een stuk partij-arrogantie. De partij is voor aanhangers en kiezers een organisatie naast vele andere die trachten de samenleving te vermenselijken en die zich bij voorbeeld met milieu, mensenrechten of vrede bezig houden. Een samengaan tussen individuen in en rond dit soort organisaties, die vaak een soort 'guerrilla' voeren met allerlei concrete acties, is niet alleen mogelijk, we zien het gebeuren. Door de vorm waarin het gebeurt, is organiseren vaak emanciperen. De grondslag is veel breder dan die van het oude socialisme. Misschien kan men de rechten van de mens de belangrijkste bindende factor noemen. Er zit een stuk zelf handelen en een stuk bewustwording in, waaraan niemand etiketten geeft maar die voor een werkelijk socialisme en voor het anarchisme interessanter zijn dan een historisch gelijk, ja zelfs belangrijker dan historische beschouwingen.

DOMELA EN HET FRANSE LIJDEN EN STRIJDEN

Homme Wedman

"Frankrijk bekleedt in de revolutionaire beweging een bizondere plaats. Met zijn revoluties van 1789, 1830, 1848 en 1871 waren het steeds de Franschen, die het spits afbeten voor alle andere volken. Het is ook een merkwaardig volk, dat bekend om zijn wuftheid en oppervlakkigheid lang niet is wat het lijkt. Twee eigenschappen, die een scherpe tegenstelling vormen, vindt men in dat volk vereenigd, te weten een groote mate van levenslust en opgewektheid, zoodat de vreemdeling steeds verbaasd staat over het gezellige en plezierige leven aldaar en daarnaast een stervensmoed, zooals hij eigenlijk bij geen enkel volk zoo sterk aan het licht komt. Bladzijden zou men vol kunnen schrijven over den moed, tentoon gesteld in de dagen der revoluties, die het bewijs leveren dat het Fransche volk, wel verre van oppervlakkig te zijn als het schijnt, weet te leven niet alleen maar ook te sterven voor een idee. Sympathiek is het daarom, in de hoogste mate bij alle volkeren der wereld".[1]

Aan zijn betrekkingen met de Franse en de Duitse beweging wijdde Ferdinand Domela Nieuwenhuis aparte hoofdstukken in de *Gedenkschriften*, uitgekomen in 1910. Weinig kon hij toen bevroeden, dat juist de Duitse en Franse socialisten hem vier jaren later één van de grootste teleurstellingen van zijn leven zouden bezorgen. Het Franse noch het Duitse proletariaat wist een wereldbrand te stuiten. Het uitbreken van de wereldoorlog doofde Domela's al verminderde geloof in de menselijke vooruitgang bijna geheel. Opgesloten in een neutraal land - en in een lichaam, dat hem steeds meer in de steek liet - kwam hij aan het einde van zijn loopbaan als internationaal figuur.
Als acteur op het boven-nationale toneel is Domela in de geschiedschrijving niet erg goed uit de verf gekomen. Zo figureert hij in de werken over de eerste drie congressen van de Tweede Internationale anarchistischer dan hij was als tegenstrever van de naar dominantie strevende Duitse sociaaldemocraten. In de aan hem gewijde biografische studies blijft de betekenis van het buitenland voor Domela en die van hem voor de internationale beweging onderbelicht.[2] Zijn afscheid van de Socialistenbond aan het einde van 1897 is bijvoorbeeld niet goed te begrijpen zonder kennis van de voorafgaande correspondentie met Kropotkin.

Ferdinand Domela Nieuwenhuis was bij zijn geboorte in 1846 al een internationaal figuur. In zijn voorgeslacht vinden we Denen, Duitsers en Hollanders. Over zijn uiterlijk zegt tijdgenoot Saks in zijn *Kritische Herinneringen* terecht, dat Domela geen Jezus-hoofd had, maar veeleer een "donkerblonden, kenmerkend noordschen kop".[3] Door het werk en het karakter van zijn vader, predikant en hoogleraar aan het Luthers Seminarium in Amsterdam, heerste er thuis intellectueel en emotioneel een sterk Duitse, patriarchale oriëntatie. Ook zijn studietijd als theoloog en als predikant stond voornamelijk in die

Duitse traditie. Wel had hij, niet uitzonderlijk voor een romanticus, een geweldige bewondering voor de Franse revolutie als heroïsch tijdperk.
De vroegste buitenlandse reizen voerden Domela in oostelijke richting. De eerste huwelijksreis, met Johanna Lulofs, leidde het jonge paar naar Italië en terug over Duitsland. Na haar dood in 1872 bezocht hij Duitsland opnieuw als troostrijke en tegelijk gruwelijke herinnering. Zijn tweede huwelijksreis in 1874 ging wederom naar Duitsland en naar Wenen. In 1876 en 1877 bezocht hij het land nogmaals, ter verdieping van zijn wassend pantheïsme, waarmee hij zijn afscheid van de kerk inluidde. Die Duitse oriëntatie bleek ook in 1870 ten tijde van de Frans-Duitse oorlog. Domela was toen een burgerlijk-pacifistische dominee, actief in de Vredebond. Toch lag zijn sympathie bij Duitsland. "Hier te lande is men anti-Duits en dat is jammer, want de banden die ons van ouds aan de Germanen binden, zijn edeler en natuurlijker dan de vriendschapsbanden met Frankrijk.[4] Zo schreef hij aan zijn broer Adriaan, die in de *Heimat* woonde. Er ontstond bij hem enige reserve, toen Duitsland aan Frankrijk extreem zware vredesvoorwaarden oplegde. De beweging van de Commune van Parijs bracht hem in de kring van de Harlinger dominees tot sympathiserende uitspraken: hij zag die opstand als een herleving van de Franse revolutie. In 1877 uitte hij die verering voor de Commune voor het eerst in een preek.

Zijn kennismaking met het socialisme dateert van zijn Duitse reis van 1877. Wel las hij al snel ook de Franse utopisten Saint-Simon, Fourier, Blanqui en Considerant en - niet vermeld in de *Gedenkschriften* - de werken van Louis Blanc, de vader van het reformisme. Diens geschiedenis van de Franse revolutie gebruikte Domela nog vele jaren als bron voor roerende stukjes over de Franse revolutie.[5] Toch ging ideologisch de grootste invloed uit van Karl Marx en Ferdinand Lasalle. Na zijn afscheid van de kerk - geïnspireerd door het Duitse pantheïsme, werd hij al snel sociaaldemocraat naar Duitse snit. Ook zijn overgang naar het vegetarisme en het geheelonthouderschap kan men beschouwen als uiting van een Duits-romantische hang naar zuiverheid.[6]
Directe buitenlandse contacten had Domela in het begin van de jaren tachtig vooral met Belgische socialisten. Hun voorman Caesar de Paepe werd peetvader van de jongste zoon, Caesar Domela. Op zijn derde huwelijksreis, in Zwitserland breidde Domela zijn internationale contacten aanzienlijk uit. Hij maakte daar kennis met leidende Duitse sociaal-democraten als Eduard Bernstein, Karl Kautsky en Georg von Vollmar. Die waren in Helvetische ballingschap gegaan vanwege de onderdrukking van het socialisme door kanselier Bismarck. Ook de Rus Paul Axelrod ontmoette hij in hun kring. Verder kwam hij in verbinding met de Fransman Benoît Malon, één der helden van de Commune.

Bij de vorming van zijn socialistische opvattingen overheerste de invloed van de lectuur van het blad *Der Sozial-demokrat* en van Marx, wiens *Kapital* voor een deel in Domela's Nederlandse vertaling uitkwam. Het program van de Nederlandse SDB was een kopie van dat van Gotha van de Duitse kameraden. Maar in de jaren tachtig, de jeugdjaren van de arbeidersbeweging in Ne-

derland, ging Frankrijk toch een groeiende rol spelen. De kenmerkende leuze van die jaren was: *stemrecht of vuistrecht.* Naarmate het stemrecht uitbleef kwam het vuistrecht, de revolutie dus, meer centraal te staan en daarmee de grote voorbeelden: de Franse omwenteling van 1789 als oerrevolutie en de Commune als laatste in de apostolische rij. Domela schreef in 1881 al een omvangrijke brochure *De Fransche burgeroorlog van het jaar 1871.* In 1881 was er in *Recht voor Allen* voor het eerst aandacht voor die Commune op haar geboortedag, de 18e maart.[7] Op de 14e juli 1881 werd voor het eerst de val van de Bastille herdacht. In hetzelfde jaar verscheen, met een voorwoord van Domela, diens vertaling van E. Volney's *De Puinhopen of Beschouwing van de omwentelingen der staten,* een werk dat tot 1924 vijf keer herdrukt werd. De eerste uitgave verscheen in Gent en Den Haag.

In 1882 betrad Louise Michel, de legendarische heldin van de Commune, letterlijk voor het eerst het Nederlandse toneel. Ze bezocht in november 1882 Nederland voor een lezingen-tournee. De angstige burgerij was nieuwsgierig naar de 'petroleuse' en betaalde graag de gepeperde toegangsprijzen. Op uitnodiging van Domela trad ze - gratis - op voor de voor jonge afdeling van de Sociaal Democratische Bond in Den Haag. De Haagse socialisten waren diep onder de indruk, ook al verstonden ze geen woord.[8] Het optreden bewijst weer eens, dat charisma voor het allergrootst gedeelte bestaat uit hetgeen het publiek in de spreker legt, zoals ook Domela later mocht ervaren. Louise Michel werd vernoemd bij de geboorte van Domela's volgende kind. In 1883 kwam voor het eerst een direct contact met georganiseerde Franse arbeiders tot stand. Een groep werklieden uit Lyon bezocht de grote Tentoonstelling in Amsterdam en werd door Domela in Frascati toegesproken. Ook in *Recht voor Allen* werd aandacht aan de komst van de schoenmakers en textielververs besteed. De welkomstrede werd met het verslag van de delegatie gepubliceerd in Lyon.[9]

Krachtiger dan het fysieke contact met de Franse arbeidersbeweging werkte het beeld van Frankrijk als bakermat van de revolutie. Niet alleen in de opiniërende artikelen van Domela, ook in de door hem vertaalde feuilletons voor het partijblad zien we die teneur terugkomen. Is het in 1884 nog de revolutie van 1848 die nu eindelijk in Nederland op uitbarsten heet te staan, in 1886 staat ons vaderland aan de vooravond van de val van zijn eigen Bastille.[10] Vooral in het herdenkingsjaar 1889 wordt de revolutionaire retoriek sterk aangezet. Dan worden de clichés soms lijfelijk uit Frankrijk gehaald. De aanspreektitel 'citoyen' wordt in het Nederlands 'burger'; in de aanhef van ingezonden brieven in *Recht voor Allen* ook wel Medeburger of - als het aan de redactie gericht is - Burger redacteur. Het is de tijd dat de revolutionaire liederen en hun pathos uit het einde van de achttiende eeuw de strijdzangen van het einde van de negentiende gaan kleuren, zoals de Carmagnole en het Vrijheidslied, gezongen op de wijze van de Marseillaise. De frygische muts werd in die jaren ook in Nederland een revolutionair symbool. De afgedrukte gravures van de fusillade bij de *Mur des Fédérés* op de begraafplaats *Père Lachaise* gingen elke keer weer vergezeld van de boodschap dat de socialisten de ook in 1871 nog onvoltooid gebleven revolutie van 1789

zouden voleindigen. Domela droeg beslissend bij aan de heroïsche voorstelling van de Franse revolutie met een geïllustreerde uitgave *Schetsen en tafereelen der Fransche omwenteling*, dat sterk op het werk van Louis Blanc leunde. Het werk kwam uit bij de SDB-uitgever Bruno Liebers, nadat het in 1889 eerst in afleveringen in *Morgenrood*, het oudste socialistische zondagsblad, was verschenen.

De verbondenheid van Domela met de Franse Revolutie bleek overduidelijk uit zijn lijfspreuk *Terar dum prosim* (Dat ik te gronde ga is onbelangrijk, als ik maar bijdraag aan het welzijn der mensheid). Hij ontleende het motto aan de tragische held van de oer-revolutie, Jean-Paul Marat. Dat de keuze van diens lijfspreuk niet een voorbijgaande jeugdige bevlieging was van Domela bleek nog in 1917, toen hij een biografie over Marat bewerkte voor het Nederlandse publiek.[11] En tijdens zijn laatste publieke optreden, op 12 november 1917 in Amsterdam, haalde Domela Marat weer aan. Terecht zegt Domela's biograaf Meyers over de lijfspreuk *Terar dum prosim*: "Woorden die precies pasten bij zijn idealistische instelling - en die beslist geen frase waren. Bij meer dan een gelegenheid heeft hij bewezen dat zijn verheven doelen hem boven al gingen, zelfs boven lijfsbehoud".[12]
We zouden er aan kunnen toevoegen, dat Domela soms wel wat erg ver ging in zijn identificatie met hen, die offers brachten voor de goede zaak.[13] Zo was de herdenking van de terechtstelling van de martelaren van Chicago van 1886 voor Domela elke keer weer aanleiding zich precies in te beelden hoe hun executie zich voltrokken had. De gedenkdag van die martelaren van Chicago werd een belangrijk moment in het kerkelijk jaar van de Sociaal Democratische Bond, en later van de Vrije Socialisten. Ze evenaarde in gewicht de 14e juli, het begin en einde van de Commune en Nieuwjaarsdag en werd na 1890 slechts door de 1e mei overtroffen. Domela's identificatie met martelaren van vroeger en nu werd denkelijk zeer versterkt door zijn eigen veroordeling en gevangenschap in 1886, de dood van drie geliefde echtgenotes en een aantal kinderen.
Niet alleen hijzelf, maar ook zijn volgelingen waren debet aan de vereenzelviging van de Domela van vlees en bloed met die van de voorbeeldige martelaar. Zijn vervolging werd door de leidende lijder en zijn lijdende volgelingen zeker niet alleen met die van Christus vergeleken: niet voor niets werd de gevangenis waar Domela zat De Bastille genoemd. Niet voor niets werd hij vlak na zijn ontslag uit de gevangenis in Amsterdam in het Volkspark binnengehaald op de tonen van de Marseillaise. Hij streed op de tonen van de Franse revolutie en leed als Jezus, als de martelaren van Chicago, als de veroordeelde anarchisten in Frankrijk van de jaren negentig van de vorige eeuw, zoals Emile Henry. Domela leed met de Spaanse gevangenen van Montjuich in 1898: in hun folteringen verplaatste hij zich even intens als in die van de anarchistische martelaren van Chicago.[14]
Zo was ook Giordano Bruno, de zestiende-eeuwse voorloper van het pantheïsme, een vaak terugkerend object van verering en vereenzelviging. Dat kwam zowel door diens opvattingen, als door zijn levenseinde op de brandstapel, ten gevolge van het vasthouden aan zijn opvattingen. In de eigen tijd was de Spaanse revolutionair en peda-

goog Francisco Ferrer een in dubbele opzicht voorbeeldig persoon. Ferrers plaats op het executieplein had Domela graag ingenomen, getuige het slot van de *Gedenkschriften*.[15] Oprechte opoffering telde daarbij voor Domela zwaarder dan exacte overeenstemming met zijn eigen opvattingen van het moment. Zo dateert de waardering van de op Duitsland gerichte sociaaldemocraat Domela Nieuwenhuis voor de anarchist Kropotkin van het proces tegen laatstgenoemde in Lyon in 1883, toen Kropotkin onschuldig veroordeeld werd. Drie jaren later moest Domela nog steeds niets van het anarchisme hebben, maar werd hij wel tot in de ziel geraakt door het lot van de martelaren van Chicago. Het was het offer dat telde.

ANTIMILITARISME

Frankrijk was in de jaren tachtig voor Domela interessant vanwege enkele denkers, belangrijk vanwege zijn rol als vaderland van de revolutie en voorbeeldig als leveranciers van offers. Als zodanig zou het land in het volgende decennium aan belang winnen ten opzichte van Duitsland, waar de socialisten niet meer vervolgd werden en zich merendeels leken aan te passen aan de maatschappelijke verhoudingen. Frankrijk werd daarnaast ook het land dat Domela steeds meer bezocht en Frans de taal waar hij steeds meer in ging publiceren. Frankrijk en Frans Zwitserland vormden al in 1887 zijn bestemming om bij te komen van de gevangenisstraf. In de jaren daarna kwam Domela vaak in Parijs en logeerde er meestal bij zijn vriend Alexander Cohen, die - op Kropotkin na - waarschijnlijk de meeste invloed op Domela's gang naar het anarchisme heeft gehad. Domela ging betrekkingen onderhouden met leidende Franse socialisten als de possibilist Paul Brousse, de steile marxist Jules Guesde, Paul Lafargue en hij hernieuwde de kennismaking met Benoît Malon, aan wiens *Revue Socialiste* hij af en toe ging bijdragen.

Wat Domela in hen vooral aantrok was hun rol als schakel in de keten van de revolutionaire traditie. Hun werkzaamheid in het heden waardeerde hij minder: "De verdeeling in Frankrijk maakte een minder aangenamen indruk. Het was of elke zoogenaamde leider zijn eigen chapelle (kerkje) had, waarin hij de man was, waarvan het gevolg was dat de invloed der socialisten betrekkelijk gering was.[16] Domela stelde daar de ene grote Duitse partij tegenover. In Nederland wilde hij graag de leider van socialisten van een zo breed mogelijke schakering zijn.

In Parijs bleek Domela niet ongevoelig voor de frivole kant van het leven. Hij ging de levendigheid van de stad waarderen, ook al bleef hij bezwaren houden tegen de wuftheid en frivoliteit van de Fransen. Vanaf 1889 zou de zelfbewuste, ijdele Domela in Frankrijk ook een eigen rol gaan spelen. Hij was niet langer de toeschouwer, die aan de bronnen van de revolutie dronk, of de gepast vermaak zoekende toerist. Hij werd nu handelend acteur. In het herdenkingsjaar 1889, honderd jaar na de val van de Bastille, herleefde de Internationale in Parijs. De verdeeldheid van de Franse arbeidersbeweging was er de oorzaak van dat er twee congressen gehouden werden. Domela bemiddelde op en - voorafgaand aan de 14e juli 1889 - zelfs tussen beide. Het bezoek aan het Parijse congres betekende voorts een kentering in de houding van Domela, zowel ten opzichte van Duitsland als van Frankrijk. Zijn aanvaringen met de Duitse

partijleiding, vooral met Liebknecht, waren het begin van een proces van verwijdering tot de steeds dominanter wordende SPD en van toenadering tot de vele Fransen, die zich ergerden aan de autoritaire Duitse socialisten. Toch was de stemming in juli 1889 op het congres nog zo dat Domela op 21 juli als één der hogepriesters kon optreden bij het opdragen van de internationale rode mis bij de Mur des Fédérés, ter herdenking van de gevallen Communards.
De anti-Duitse gevoelens bij Domela groeiden door enkele bezoeken aan Duitsland in 1890. Onaangename ervaringen met de Duitse politie, een bezoek aan het hoofdkwartier van de SPD - waar hij teveel pelsjassen zag naar zijn smaak - en de hang van de kameraden daar naar staatssocialisme en naar ingroei in de bestaande burgerlijke samenleving, verwijderden Domela verder van de Duitse wapenbroeders van weleer. Het internationale congres van Brussel in 1891 gaf hem de gelegenheid te poseren als verdediger van de rechten van kleine naties en van de socialistische zuiverheid tegenover het autoritaire optreden van de Duitse autoritaire en burgerlijk wordende socialisten. Het waren Franse socialisten die hem die gelegenheid boden, waarbij Christiaan Cornelissen als makelaar optrad. Deze had in de zomer van 1891 in Parijs contact opgenomen met revolutionair-socialistische en anarchistische groeperingen en op hun verzoek een antimilitaristische motie opgesteld. Hij deed dat samen met de Baltische baron-anarchist Frederick Stackelberg. Een internationale oorlog zou, volgens de motie, door het proletariaat beantwoord worden met een internationale algemene werkstaking.[17]
De ironie van de geschiedenis wil dat de motie vooral bedoeld was om de positie van de anti-marxistische socialisten en anarchisten in de Franse delegatie in Brussel te versterken tegenover de Duits-georiënteerde volgelingen van Jules Guesde. Makelaar Cornelissen was op dat moment eigenlijk nog volbloed marxist. Een tweede doel was het nieuw leven inblazen van de gedachte van de algemene werkstaking als belangrijkste wapen in de klassenstrijd. Domela was eerst zeer terughoudend, toen Cornelissen en Franse kameraden aankwamen met het verzoek de motie in te dienen en te verdedigen namens de Nederlandse delegatie. Het antimilitarisme, zo meende hij, was immers niet de hoofdzaak van de arbeidersstrijd. Toen hij toch de handschoen opnam, werd hij weer gezien als de kampioen van de anti-Duitse oppositie en van het antimilitairisme. Die rol ging hij na het congres bewust spelen. Hij werd publicitair gesteund door bladen als *La Société Nouvelle* van A. Hamon, *La Question Sociale* van P. Argyriades en *Le Révolté/Les Temps Nouveaux* van J. Grave. De in de *Société Nouvelle* verschenen beschouwingen over het Duitse socialisme werden in 1897 gebundeld in *Le Socialisme en Danger* en een aantal malen herdrukt. Met dit werk werd zijn faam als bestrijder van het autoritaire socialisme in de Romaanstalige landen danig vergroot. Tijden het neo-anarchistische golfje in de jaren zeventig van onze eeuw werd het werk zelfs nog eens herdrukt.

Met de in 1891 in Brussel toevallig op de schouders gevallen profetenmantel wapperde Domela welbewust en heftig tijdens het internationale congres van Zürich in 1893. Hij figureerde er als de

kampioen van de anti-teutoonse oppositie, die vrijwel de hele Nederlandse, een belangrijke minderheid van de Franse delegatie en roerige kleine fracties in de overige afvaardigingen omvatte. De antimilitaristische motie sneuvelde op het officiële congres, maar werd met enthousiasme aangenomen op de tegenconferentie van revolutionaire socialisten en anarchisten. Domela's toenadering tot het anarchisme werd er versneld en ook zijn waardering voor de Franse arbeidersbeweging groeide er. Bij die groeiende sympathie voor Frankrijk speelde de golf van anarchistische aanslagen - soms aanslagen onder anarchistische vlag - een rol, die niet altijd eenvoudig te begrijpen is. Mocht hij de aanslagen als middel afkeuren, de schrik bij de burgerij deed hem evenveel genoegen als de opoffering van de aanslagplegers. Zo schreef hij over de anarchist-van-de-daad Emile Henry, een goede bekende van Sander Cohen: "Het speet mij wel in afkeurenden zin te moeten spreken, omdat ik altijd sympathie gevoeld heb voor iemand, die in staat is, zijn leer te bezegelen met zijn dood".[18] Het congres van Londen 1896 betekende zijn afscheid van de internationale, door Duitsland gedomineerde sociaaldemocratie, zonder dat het nog direct leidde tot een overgang naar een op Frankrijk gericht anarchisme. Op het Londense congres en het revolutionaire tegencongres speelde hij met verve zijn rol als antiautoritaire kampioen en werd hij door de Franse anarchisten en Alemanisten als zodanig gewaardeerd.

Voor het internationale congres van revolutionaire socialisten en communistische anarchisten van 1900 in Parijs fungeerde Domela als prominent boegbeeld, al was de organisatie voornamelijk het werk van Christiaan Cornelissen en de groep van de *Etudiants Socialistes-Révolutionaires Internationalistes*. In de aanloop naar het uiteindelijk verboden congres flakkerde de hoop van Domela, als zou Frankrijk nog eenmaal de naties voorgaan in een revolutie, weer op. Cornelissen hielp hem uit de droom en schreef droogjes, dat de agitatie rond Dreyfus hoogstens tot een rechtse coup zou leiden.[19] Toch bleef Domela het oog op Frankrijk gericht houden als bondgenoot in zijn strijd voor het antimilitarisme, de vrije opvoeding en de vrije gedachte. Vooral zijn antimilitaristische propaganda sloeg aan in libertaire en syndicalistische kringen in Frankrijk. De enige buitenlandse afdeling van de Internationale Anti Militaristische Vereeniging was de Franse onder leiding van Gustave Hervé. In 1905, een jaar na de oprichting van het IAMV, wist Domela ook op het internationale vrijdenkerscongres van Parijs een antimilitaristische motie aangenomen te krijgen. De macht van congressen was uiteindelijk evenwel nogal beperkt.

Op het internationale anarchistische congres van 1907 bleek hoezeer de internationale invloed van Domela geslonken was en hoezeer hij een figuur van een voorbije periode geworden was. Het congres van het IAMV, dat in de marge van het officiële libertaire congres werd gehouden, werd eerlijk beschouwd een mislukking. De voortdurende inzet van Domela voor de antimilitaristisch zaak dwingt daarbij nog steeds des te meer respect af. Dat hij na 1907 teleurgesteld was in Frankrijk klinkt al enigszins door in zijn memoires van 1910. Die teleurstelling zou in 1914 tot verbijstering uitgroeien.

In 1914, bij het uitbreken van de Grote Oorlog, wedijverden bij Domela de ontgoocheling over het Franse proletariaat met die over het Duitse. Er was in geen van beide landen een glimp van een werkstaking tegen de oorlog te zien. Anders dan in 1870 was Domela nu persoonlijk anti-Duits. Zoon Cesar was na het uitbreken van de oorlog net op tijd in Nederland terug van een logeerpartij bij oom Sander Cohen in Parijs. Dochter Johanna was getrouwd met een Belgische officier, die uiteindelijk in Nederland geïnterneerd werd. Zoon Theodoor was Fransman geworden en diende als arts-officier. Kleindochter Topsy was met een Engelse officier, die sneuvelde in 1917, getrouwd. Domela zelf was bij het uitbreken van de oorlog tot zijn vreugde op het politiebureau in Hilversum ontboden. Hij raakte weer eens ouderwets opgewonden en hoopte tegen de muur gezet te worden en zo als martelaar in de geschiedenis voort te leven.

Hij bleef gedurende de oorlog op een principieel antimilitaristisch standpunt staan. De houding van de Duitse socialisten was uiteindelijk geen verrassing voor hem, maar dat Franse kameraden als de IAMV-er Hervé nationalistisch werden was onbegrijpelijk, zoals het voor Domela ook onverteerbaar was dat zijn oude vriend Kropotkin en zijn oud-medewerker Cornelissen nog in maart 1916 met vooraanstaande Franse libertairen volhielden, dat de vernietiging van autoritaire Duitsland een noodzaak der beschaving was.

Volgens Domela gold het conflict een oorlog tussen burgerlijke krachten, die alleen door een burgeroorlog tussen kapitaal en arbeid opgelost kon worden. Diep tragisch is het hoe die Eerste Wereldoorlog hem gebroken heeft, vooral door het optreden van mannen die in de traditie van de grote Franse revolutie en de Commune leken te staan. De tragiek is drievoudig: de opofferingen gedurende zijn leven leken zinloos, hij kon zich nauwelijks meer nuttig maken en zijn vooruitgangsgeloof werd zo zwaar op de proef werd gesteld dat het bijna brak. De maart-revolutie van 1917 in Rusland richtte zijn blik op dat land als een nieuw Frankrijk, een nieuw vaderland voor de Revolutie. De opgeflakkerde hoop doofde snel, toen de autoritair-socialistische bolsjewiki zich als een gruwelijke mutatie van de teutoonse sociaaldemocratie bleken te ontpoppen.

En toch, tijdens de crematie van Domela klonken Schuberts *Der Tod und das Mädchen* en Wagners pelgrimskoor uit *Tannhäuser.* Het lijkt mij symbolisch voor zijn geestesgesteldheid die in wezen Duits-romantisch was, met de bijbehorende hang naar *grübeln.* Dat geesteskenmerk werd door de lutherse - en lutherachtige - bekommerdheid over het eigen zieleheil gestempeld, hoezeer later ook vertaald in de wens een bijdrage te leveren aan De Vooruitgang: *Terar dum prosim.* Domela ging te gronde, tot zijn diepe spijt, gewoon in bed en niet aan de galg of voor het vuurpeloton. Anderen is hij zeker tot nut geweest. Dat nut komt voor een niet gering deel voort uit hetgeen die anderen - en wij dus - in hem willen zien, of dat nu een halve heilige of een tragische held is.

NOTEN

1. F. Domela Nieuwenhuis, *Van Christen tot Anarchist, Gedenkschriften* (Amsterdam 1910) 239. Voor de biografische gegevens in dit opstel zij, tenzij anders vermeld, verwezen naar Jan Meyers, *Domela, een hemel op aarde* (Amsterdam 1993); voor de bibibliografische data zie Gê Nabrink, *Bibliografie van, over en in verband met Ferdinand Domela Nieuwenhuis I-IV* (Leiden/Amsterdam 1985/1992).
2. Waar blijft een editie van de buitenlandse correspondentie van Domela?
3. J. Saks, *Kritische Herinneringen* (Amsterdam 1929; herdruk Nijmegen 1977) 57.
4. Ferdinand aan Adriaan Domela Nieuwenhuis.
5. Het vroegste voorbeeld is in *Recht voor Allen* van 30 juni 1883, 'De eed in den kaatsbaan'.
6. In het debat na mijn lezing merkte Bert Altena - als ik het mij goed herinner - op, dat we het vegetariër en geheelonthouder zijn van Domela vooral moeten zien als gezondheidsstreven. Dat lijkt me als aanvulling juister dan als tegenwerping. Het denken in termen van zuiverheid en gezondheid, en onzuiverheid en ziekte, werd door Domela's niet alleen op lichaam en geest van individuen maar op de hele maatschappij betrokken.
7. Later zou behalve de 18e maart, vooral de bloedige week aan het einde van mei telkenmale herdacht worden in *Recht voor Allen* en - vanaf 1898 - *De Vrije Socialist*. Op 22 december 1883 werd de generaal van de Commune, Delescluze, lovend geschetst in *Recht voor Allen*. Andere communards volgden.
8. Op 11 november 1882 gaf Domela een biografische schets van Louise Michel in *Recht voor Allen*.
9. *Recht voor Allen*, 13 en 18 augustus 1883. Bournas, *Délégation ouvrière lyonnais à l'Exposition d'Amsterdam* (Lyon 1884).
10. 'Overeenkomst', *Recht voor Allen*, 11 oktober 1884; 14 juli, *Recht voor Allen*, 14 juli 1886.
11. F. Domela Nieuwenhuis [C.L. James], *Jean Paul Marat. 1743-1793. Het sociale vraagstuk tijdens de Fransche Revolutie* (Amsterdam 1917).
12. Jan Meyers, *Domela een hemel op aarde* (Amsterdam 1993), 122.
13. Bert Altena kwam na de lezing, waarvan deze tekst een uitwerking is, terecht op tegen op tegen een visie als zou Domela een simpele masochist zijn. Met reden wees hij op de rationaliteit - als propagandamiddel - van Domela's uitvoerig en plastisch aandacht vragen voor de mishandelingen van oprechte revolutionairen door slechte regimes. Inderdaad is het op die wijze gebruiken van de retoriek van 'lijden en strijden' niet uniek voor Domela. Hij deelde die bijvoorbeeld met de anti-revolutionaire voorman Abraham Kuyper. Toch was de manier, waarop Domela zich met het fysieke lot van slachtoffers van repressie identificeerde echt uitzonderlijk.
14. F. Domela Nieuwenhuis, 'Naschrift' in: Joseph Thiolouse, *De schanddaden te Montjuich. De gruwelen der Spaansche inquisitie tijdens het proces van Montjuich* (Dordrecht 1900).
15. Domela, *Gedenkschriften*, 391. "... maar verre van hem te beklagen, zouden wij veeleer geneigd zijn hem te benijden, omdat hij de hooge eer is waardig gekeurd als martelaar voor de vrije gedachte te mogen sterven."
16. *Idem*, 245.
17. Christiaan Cornelissen, *Strijd, lief en leed in de Oude Socialistische beweging en de Vakorganisatie* (Amsterdam 1991, proefdruk van mijn teksteditie, aanw. op IISG) 151-160.
18. Domela, *Gedenkschriften*, 247.
19. Christiaan Cornelissen aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis [Parijs, augustus 1898], AFDN II C 3, IISG. "Ge meent toch niet dat de sociale revolutie hier uitbreekt? Och kom Domela, dat heeft nog wel 30 jaren geduld, dat duurt onzen tijd nog wel uit. Neen, Domela, ik hoop dat hier niets gebeurt, want het zou enkel kunnen zijn een politieke opstand, zooals in Italië een hongeroproer... De menschen zijn nog tot niet meer in staat... Wij zouden waarschijnlijk krijgen de militaire dictatuur met Cavaignac aan 't hoofd, of het koningschap. Toen ik heenging dacht ik ook: Gebeurt er maar iets, maar ik zeg thans het duurt onzen tijd nog wel. De arbeiders zijn nog niet in staat de patroons te vervangen en zelf de zaken te drijven. Ze weten zich nog ternauwernood te organiseeren en met elkander saam te gaan."

DOMELA EN DE PAEPE (1879-1890)

Luc Peiren

Tot voor kort waren er weinig materiële bewijzen van de vriendschapsrelatie tussen Cesar de Paepe en Ferdinand Domela Nieuwenhuis. In zijn memoires noemde de laatste De Paepe wel "een getrouw vriend (...), aan wien ik altijd met dankbaarheid denk". Volgens Domela hechtten beiden zeer groot belang aan elkaars oordeel over de ander zodat er een "grote intimiteit" tussen beiden ontstond, waarbij De Paepe zich vaak tot Domela wendde toen hij met persoonlijke problemen worstelde.[1]

Dat Domela twee van zijn kinderen naar César de Paepe noemde, lijkt mij een bevestiging van deze intieme vriendschap en Domela's bewondering voor De Paepe. Dat de anarchist Nieuwenhuis in zijn latere geschriften ook een positief oordeel velde over de 'sociaaldemocraat' De Paepe, doet een veeloverschrijdende vriendschap tussen de twee vermoeden.

Tot zeer recent had ik geen weet van gelijkaardige ontboezemingen van De Paepe over Domela Nieuwenhuis, tot enkele AMSAB-vorsers uit het vroegere IML-archief in Moskou een microfilm meebrachten van een archief Ferdinand Domela Nieuwenhuis dat zich daar bevindt (onder inventarisnummer 208). In dit archief vond men een vijftigtal brieven van De Paepe en vier van zijn vrouw aan Domela Nieuwenhuis uit de periode 1883-1899 die ons zeer veel leerden over De Paepe en zijn relatie tot Domela Nieuwenhuis. Deze briefwisseling was niet opgenomen in Bernard Dandois' geannoteerde uitgave van de correspondentie van De Paepe.

Ferdinand Domela Nieuwenhuis en César de Paepe hebben elkaar allicht voor het eerst ontmoet op het internationaal Vrijdenkerscongres te Amsterdam in 1878, waar Anseele, De Paepe èn Domela Nieuwenhuis ook een afzonderlijke meeting hielden voor de Amsterdamse arbeiders.[2] Onder meer op aandringen van De Paepe[3] hield Domela één jaar later (15 juni 1879) een lezing over Grond en Bodem te Gent.[4] Uit deze lezing blijkt dat Domela's vroege anarchistische ideeën niet enkel zijn beïnvloed door Marx' *Das Kapital*, maar ook door De Paepe's *De l'organisation des services publics dans la société future* toen hij stelde dat hij decentralisatie in staatkundige en centralisatie in economische zaken wenselijk achtte.[5] Later zou Domela overigens bovenvernoemd werk van De Paepe vertalen.[6]

Een maand later (9 juli 1879) schreef Domela De Paepe voor de eerste maal een brief waarin hij De Paepe meldde dat hij zijn betrekking als predikant had opgegeven. Voorts vroeg hij De Paepe om een aantal boeken op te sturen die hij hem beloofd had en er enkele andere voor hem aan te kopen. Daarnaast vroeg hij De Paepe tevens om een exemplaar van het nummer van *La Bombe* waarin de portretten van de voornaamste kopstukken der Belgische socialistische arbeidersbeweging als evenveel hoofden van de veelkoppige hydra van het Belgische socialisme werden voorgesteld. Indien mogelijk had Domela echter liever een levensecht portret gehad van César de Paepe met wie hij hoopte "banden van gemeenschap, van solidariteit aan te knopen en vast te hechten tot beider nut".[7]

In een volgende brief meldde Domela Nieuwenhuis de goede ontvangst van de gevraagde boeken en de caricatuur uit *La Bombe* (21 augustus 1879). Zelf stuurde hij op zijn beurt een aantal eigen en andere teksten op naar De Paepe en hoopte hij hem te zien op een medisch congres te Amsterdam in het najaar van 1879.[8] Dat is er uiteindelijk niet van gekomen, maar Domela liet geen kans onbenut De Paepe naar Nederland uit te nodigen. In zijn brief van 8 oktober 1879 nog om een lezing te komen geven over het bevolkingsvraagstuk voor de sociaaldemocratische vereniging te Amsterdam. In dit schrijven vroeg Domela Nieuwenhuis vooral utopische en positivistische literatuur (Fourier, Saint-Simon, Comte, Cabet, Proudhon...). Tevens vroeg hij in deze brief of hij van De Paepe wat boeken zou kunnen lenen die hij bij hem thuis had zien staan. Allicht is Domela na zijn lezing te Gent op 15 juni 1879 bij De Paepe op bezoek geweest in Brussel. Sedertdien vreesde hij overigens in België uitgewezen te worden.[9] Ook in zijn schrijven aan César de Paepe van 24 november 1879 vroeg Domela Nieuwenhuis om aanvullende utopische literatuur zoals Cabets *Voyage en Icarie* en Robert Owens *New Moral World*. Ook toonde Domela enige belangstelling voor een icarische kolonie te Iowa die De Paepe kende.[10] Allicht doelde Domela hier op de Omeida-gemeenschap die De Paepe in 1881 nog zou bezoeken.[11]

Hoewel hun militante levens als het ware spiegelbeelden van elkaar waren, is het niet verwonderlijk dat de beide socialistische voormannen net in deze periode met elkaar vriendschap sloten. Ferdinand Domela Nieuwenhuis nam op het einde van de jaren 1870 afscheid van zijn ambt als predikant, werd actief in de Nederlandse Vrijdenkersvereniging *De Dageraad* en engageerde zich met de ontluikende arbeidersbeweging in Nederland.

César de Paepe van zijn kant diende zich op dat ogenblik aan als een van de kopstukken van de internationale arbeiders- en vrijdenkersbeweging. Zo moet hij in de ogen van Domela zeker overgekomen zijn in 1878. Wat daarbij ook van belang geweest is, is dat de Belgische arbeidersbeweging voor de Nederlandse een verbinding is geweest in de internationale arbeidersbeweging. De Antwerpse internationalisten hadden zo bijvoorbeeld geholpen bij de oprichting van een Nederlandse afdeling van de Eerste Internationale.[12] Eerder waren er zelfs beperkte organische banden tussen de Belgische (vooral Vlaamse) secties en de Nederlandse afdeling van de Eerste en later anti-autoritaire Internationale in Heel-Nederlands perspectief, en dit tussen 1869 en 1873.[13] De Paepe zelf was de Heel-Nederlandse gedachte niet ongelegen en mede daardoor geen onbekende in de Nederlandse afdeling van de Internationale die hij overigens vertegenwoordigde op het Bernse congres van de anti-autoritaire Internationale op het einde van oktober 1876.[14] Op dat ogenblik was De Paepe allang niet meer de proudhonist die hij in het begin van zijn militante leven geweest was. Evenmin was hij op dat ogenblik een marxist of een sociaaldemocraat. Veel eerder was De Paepe als een alchemist geweest die vanuit de geschriften van meerdere theoretici als Proudhon of Marx een eigenzinnig collectivistisch gedachtengoed kneedde waarmee hij buiten België onder meer ook in Frankrijk (vgl. Benoît Malon en Jules Guesde) en in Nederland een zekere invloed heeft uitgeoefend.

Dit specifieke ideeëngoed van De Paepe heeft zeker ook aantrekking gewekt bij Domela die, zoals we reeds zagen, naar De Paepe verwees als inspiratiebron voor zijn Gentse lezing en een zekere interesse toonde voor het utopisch socialisme waarmee De Paepe's collectivisme toch wel enkele raakpunten had.
Omgekeerd was Domela er in geslaagd De Paepe's aandacht te trekken met zijn optreden in het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond en zijn anonieme Sociale Brieven in haar orgaan *De Werkmansbode*.[15] Op het einde van de jaren 1870 kenden beiden dus in zekere mate een gelijkmatige ideologische conceptie over wat socialisme op dat ogenblik voor hen betekende. Ook over de wijze waarop het socialisme in de praktijk moest worden gebracht, volgden beiden na de jaren 1870 gelijklopende paden. Beiden waren of werden protagonisten in de socialistische partijpolitieke beweging van hun land waarbij beiden een partijprogramma aankleefden dat haast overgeschreven leek van het Duitse partijprogramma van Gotha van 1875. Als gevolg hiervan werden De Paepe en Domela elk in hun eigen land propagandisten van de strijd voor het verkrijgen van het algemeen stemrecht. Beiden stelden zich ook kandidaat voor verkiezingen maar, in tegenstelling tot Domela, werd De Paepe nooit verkozen. Elk op hun eigen wijze en in hun eigen land vielen ze de monarchie aan, al heeft De Paepe daarvoor nooit in de gevangenis gezeten. Omgekeerd waren er ook onvermijdelijke verschillen in ideeën en handelen tussen de twee. Daarvoor zijn er talrijke, voor de hand liggende redenen waarvan we er maar enkele kunnen aanhalen.
In België werd De Paepe langzaam aan voorbijgestreefd door een nieuwe generatie militanten die in zijn plaats de politieke lijn van de Belgische Werklieden Partij ging bepalen waardoor hij als het ware een levend relikwie werd in de Belgische arbeidersbeweging. Daardoor kende De Paepe's socialisme in de jaren 1880 nog nauwelijks wezenlijke veranderingen. Mede door zijn alsmaar toenemende gezondheidsproblemen werd hij verder teruggedrongen in zijn rol van 'éminence grise' van de Belgische arbeidersbeweging die nog wel het partijprogramma schreef voor de Belgische Werklieden Partij (BWP). Domela van zijn kant droeg de socialistische arbeidersbeweging in Nederland waarvan hij in feite de messias was. Domela Nieuwenhuis was in feite de Sociaal Democratische Bond (SDB) van Nederland. Daardoor ook bleef zijn conceptie van het socialisme een levendig gedachtengoed dat in de jaren 1880 aansloot bij het marxisme en nadien geleidelijk weer opschoof naar het anarchisme.[16]
Na 1878 zagen Ferdinand Domela Nieuwenhuis en César de Paepe elkaar terug op opnieuw een internationaal vrijdenkerscongres te Amsterdam in augustus-september 1883. Toevalligerwijs beginnen ook de in Moskou gevonden brieven van De Paepe aan Domela Nieuwenhuis in 1883. Omdat we de antwoorden op deze brieven niet kennen, zeggen deze brieven uiteraard meer over De Paepe dan over Domela. Desalniettemin zijn ze ook verhelderend voor de persoonlijke relatie tussen beiden.
Al onmiddellijk bleek dat De Paepe gedurende 1882 en de eerste helft van 1883 de brieven van Domela niet meer beantwoordde door een onverkwikkelijke liefdesaffaire tussen zijn vrouw en een van zijn medestanders die hij ach-

teraf probeerde neer te schieten. Deze affaire had plaatsgevonden toen De Paepe om gezondheidsredenen een bootreis naar Amerika had ondernomen. Uit deze eerste brief (20 juni 1883) blijkt dat Domela op de hoogte was van de affaire en haar afloop. Al die tijd schreef hij zelf namelijk naar De Paepe om hem moed in te spreken.

Volgens De Paepe was zijn vrouw intussen krankzinnig geworden. Deels weet hij dat aan de affaire die zij had gehad en deels aan zichzelf, aan de hypnotische experimenten waaraan hij haar onderwierp en aan de opeenvolgende bevallingen die zij had gehad. Omdat hij maar weinig uitwegen zag, vroeg hij om raad aan zijn vriend Domela die hij tot zijn blijdschap kon melden dat hij hem weldra zou komen opzoeken naar aanleiding van het internationaal vrijdenkerscongres te Amsterdam.[17] In een kort schrijven net voor zijn vertrek vraagt De Paepe aan Domela in *Recht voor Allen* een meeting aan te kondigen die hij voor de Sociaaldemocratische Vereniging van Amsterdam zou geven over de voorlopers van de Vlaamse socialisten. Aan deze brief voegde De Paepe een lijst van twee pagina's toe van titels van werken die hij voor Domela zou meebrengen. Daarbij waren wat boeken over België en enkele werken van Proudhon, als ook enkele werken van Pierre Leroux, Fourier en Buonarroti.[18] Uit een bijgevoegde brief blijkt dat Domela De Paepe wat raad had gegeven om zijn huiselijke problemen op te lossen. Blijkbaar raadde Domela hem aan zijn vrouw maar een tijdje terug in huis te nemen. Tevens vroeg De Paepe aan Domela of hij zijn vrouw en twee van zijn kinderen ergens goedkoop kon laten logeren terwijl hij zelf in Amsterdam was.[19] Blijkbaar heeft de hele familie De Paepe dan toch bij Domela thuis gelogeerd, want César de Paepe was Domela en vooral zijn vrouw zeer dankbaar voor de gastvrijheid en de vriendschap waarmee ze zijn familie hadden omringd.[20]

In deze periode bemiddelde De Paepe vaak om Domela te kunnen voorzien van een aantal Franstalige bladen, vaak in ruil voor bijdragen van hem over de Nederlandse arbeidersbeweging of het prostitutievraagstuk of voor een gratis abonnement op *Recht voor Allen* of voor brochures die Domela had geschreven (vgl. *Slavernij van heden* of *De Ierse landvraag*). Zodoende kreeg Domela via De Paepe onder meer van Agathon de Patter *La Philosophie de l'Avenir* en van Charles Limousin de *Revue du Mouvement Social*. Het was ook De Paepe die Domela vroeg om zijn medewerking aan *La Société Nouvelle*.[21]

Veel brieven bevatten uiteraard informatie over de ontwikkeling van de arbeidersbeweging in België en vragen naar de ontwikkelingsgang van de Nederlandse partij. Vaak ook komt het ruilen en het bespreken van de uitgeleende of geruilde boeken ter sprake als ook vragen naar gezondheidstoestanden en familiale aangelegenheden.

In één brief, op 10 juni 1885, lijkt De Paepe te antwoorden op een vraag van Domela hoe men een abortus kan plegen. Blijkbaar moet Domela De Paepe zelfs gevraagd hebben of hij een kennis van hem van haar foetus kon ontdoen, hetgeen De Paepe weigerde omdat het gevaarlijk was voor de vrouw, omdat het onwettelijk was en omdat hij er gewetensproblemen mee had.[22] Later zal De Paepe zijn standpunt betreffende abortus bijspijkeren en er niet meer afkerig tegenover staan wanneer het leven van de moeder door de zwanger-

schap of de bevalling gevaar liep of wanneer hij de grote kindersterfte zag in de onderste geledingen van de samenleving ten gevolge van de scheefgetrokken maatschappelijke verhoudingen in zijn tijd.[23]

Interessant is de correspondentie van De Paepe aan het adres van Domela Nieuwenhuis naar aanleiding van het proces en de gevangenschap van de laatste wegens zijn - vermeende - majesteitsschennis.

In eerste instantie tracht De Paepe Domela moed in te spreken door zijn vervolging als een positief teken te zien voor de ontwikkeling van het socialisme in de Nederlanden: na het stilzwijgen en de spot volgt namelijk de vervolging en de gevangenschap die volgens De Paepe aan de uiteindelijke overwinning van het socialisme vooraf-gaan.[24] Vervolgens trekt hij een parallel tussen de vervolging van Domela in Nederland en die van Alfred Defuisseaux, Oscar Talleur en Edward Anseele in België, allen even onschuldig maar toch veroordeeld.[25] Ook vergelijkt hij de ketens van Domela's gevangenschap met die van zijn ziekte die hem in zijn huis vastkluisteren, waarna Domela hem een som van 400 franc opstuurt die De Paepe beschouwde als een lening die hij absoluut wou aflossen.[26] Met dit geld wou De Paepe naar Algiers gaan om te herstellen van zijn ziekte, maar dat is er nooit van gekomen. Het stelde hem wel in staat te verhuizen naar een kleinere woning in Sint-Gillis bij Boussel, nu hij zijn schulden bij zijn huiseigenaar kon afbetalen.[27] Dit alles belette hem niet Domela te vragen of hij ook niet kon helpen bij de financiering van *La Société Nouvelle*. Aan de vooravond van zijn gevangenschap stelt De Paepe voor om enkele van Domela's kinderen op te vangen bij hem thuis. Nog volgens De Paepe was de komende gevangenschap van Domela een goede zaak voor de zaak waarvoor hij streed en een slechte voor diegenen die ermee de socialistische arbeidersbeweging wilden treffen.[28]

Toen Domela in de gevangenis ziek werd, schreef hij hem een gezond dieet voor dat hij nog kende toen hij ten tijde van de Frans-Duitse oorlog als geneesheer diende in het leger.[29] Domela's vrijlating en de manifestaties erop volgend zag De Paepe als evenveel gunstige voortekenen voor de verdere ontwikkeling van de socialistische beweging in Nederland. Hij was het er met Domela over eens dat het beter ware dat deze zich wat afzijdig zou houden van de aan de gang zijnde manifestaties in Nederland om niet vroegtijdig gewelddadige bewegingen in gang te zetten waarvoor de partij nog niet voorbereid was. Daarom ook probeerde De Paepe het voor Domela mogelijk te maken om in België te kunnen verblijven, hetgeen overigens gelukt lijkt te zijn.[30]

Na deze periode viel de briefwisseling tussen De Paepe en Domela Nieuwenhuis weer terug in zijn normale gang waarbij boeken en informatie uitgewisseld werden. Daarbij noemde De Paepe *Recht voor Allen* een van de kwalitatief beste socialistische organen die hij vergeleek met *Sociaal-Democraat* uit Zürich en *Gleichheit* uit Wenen.[31]

Domela lijkt in deze periode (1886-1887) een bijzondere aandacht gehad te hebben voor de sociaal-economische toestand in België. Zo vroeg hij zoveel mogelijk materiaal op over de enquêtecommissie die na de rellen van 1886 door de Belgische regering werd opgericht om de arbeidsomstandigheden in de fabrieken te onderzoeken. Tevens

moest De Paepe informatie geven over de beroepsziekte stuipen of stuiptrekkingen die optraden bij jonge textielarbeidsters wanneer ze te lang en te intensief werkten.[32]

De Paepe moest vervolgens ook vragen beantwoorden over de vrouwentewerkstelling in industrie en persoonlijke dienst in België. Over Frankrijk kon De Paepe hierover niets aan Domela doorgeven. Hij verwees hem hiervoor door naar Paul Lafargue en enkele anderen.[33]

Deze en andere antwoorden op vragen van Domela Nieuwenhuis wijzen in de richting van een vergelijkende studie die Domela heeft gemaakt of heeft willen maken over de sociaal-economische situatie of arbeidsomstandigheden in verschillende landen.

Ook heeft Domela De Paepe gepolst welke universiteit het beste was voor zijn zoon Theodoor voor het aanvatten van zijn studie geneeskunde. De Paepe raadde hem de Université Libre de Bruxelles aan omwille van de goede opleiding en het tolerante milieu aan deze universiteit[34] (aanwezigheid van progressieve docenten en studenten - zoals De Paepe's zoon en die van Denis - èn zelfs een honderd man sterke socialistische studentenafdeling).

Met betrekking tot het internationaal socialistische congres te Parijs was César de Paepe het eens met de meeste kritieken van Domela Nieuwenhuis, behalve met die op de Duitse delegatie, of liever nog de grootte ervan. De Paepe vond het een mooie illustratie van de macht van de Duitse socialisten, van de solidariteit tussen het Duitse en het Franse proletariaat en bovendien gaf het ieder de gelegenheid zijn onenigheid met de Duitsers uit te praten. Ook waarschuwde hij er Domela voor dat niet elke Duitser een aanhanger van Liebknecht was. Een inperking van de Duitse delegatie had er volgens De Paepe ook toe geleid dat enkel de leden van de Reichstag gekomen zouden zijn en niet de vertegenwoordigers van alle streken en steden. Desalniettemin nodigde hij Domela uit om zijn kritieken te publiceren in *La Société Nouvelle*.[35]

Daarna neemt de ziekte van César de Paepe de overhand in de briefwisseling, die van dan af gevoerd zal worden door De Paepe's vrouw, Hortense Stienlet die Domela meldt dat De Paepe alleen naar Cannes zal gaan zodat zij als vroedvrouw toch wat geld zou kunnen verdienen.[36]

Blijkbaar moet Domela voor deze brief (14 november 1889) nog verschillende keren geld gestuurd hebben naar de De Paepe's, want in een klein briefje dat César de Paepe bij dat van zijn vrouw voegde, vraagt hij Domela om al het gegeven geld (totaal: 1400 franc) in een lening tegen lage rente die hij dan jaarlijks zou kunnen afbetalen.[37] Domela moet vaak voorgesteld hebben een van De Paepe's kinderen op te vangen.

Domela liet zich over De Paepe's situatie informeren via zijn nicht Catherine die zich toen te Brussel bevond en door de brieven van Hortense Stienlet. De gezondheidstoestand verslechterde in de eerste helft van 1890 zodanig dat De Paepe niet onmiddellijk naar het zuiden van Frankrijk kon vertrekken. Wanneer die kans zich zou voordoen, zou Hortense Stienlet toch meegaan en zouden de De Paepe's toch ingaan op Domela's aanbod om een van de kinderen op te nemen.[38]

De Paepe zou nadien nog wel Cannes bereiken, maar zou er de winter van 1890 niet overleven. Domela heeft het overlijden van De Paepe waarschijnlijk vernomen via Louis Bertrand die hij

daarna meldde dat hij niet op de begrafenis aanwezig kon zijn omdat hij in België niet gewenst was en omdat zijn parlementaire werkzaamheden hem weerhielden. Wel liet hij Bertrand een bloemenkrans bestellen met het opschrift 'à notre vaillant ami par deux amis Hollandais'. Over César de Paepe schreef hij zelf nog: "Il n'y a pas beaucoup de personnes qui ont toute ma sympathie comme César".[39]

Die sympathie bleek alvast uit zijn necrologie over César de Paepe in *Die Neue Zeit* van 1891 die Domela als volgt beëindigde: "denn von ihm gilt das schönste Epitheton das gegeben werden kann: Er war ein Mensch!".[40]

Voorts zei hij in zijn memoires nog van De Paepe: "Ik kan mij niet voorstellen dat in onze persoonlijke verhouding verandering zou zijn gekomen, ook al schoof De Paepe meer naar rechts en ik naar links, naar de anarchie, want hij was breed genoeg van opvatting om een andere mening te dulden en zou zeker niet zulke dwaasheden over het anarchisme gedebiteerd hebben als men zulks gewoon is van sociaaldemocratische zijde te doen. In mijn gedenkschriften komt ongetwijfeld een plaats toe aan den man die zoveel invloed op mij gehad heeft, die in mijn gedachten zo'n voorname plaats inneemt".[41]

Veel moet stellig nog onderzocht worden inzake de relatie tussen Domela Nieuwenhuis en César de Paepe. De eerder vermelde briefwisseling is bijvoorbeeld niet compleet en de antwoorden erop van Domela ontbreken. Wat bijvoorbeeld met hun gezamenlijke belangstelling voor Multatuli die De Paepe als een der eersten in het Frans vertaalde? Wat bijvoorbeeld met Domela's vragen aan De Paepe's weduwe, enz...?

NOTEN

(1) F. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist. Gedenkschriften*; van Holkema & Warendorf; Amsterdam 1911 (2e druk), pp. 111-114.
(2) Ibid., p. 79; O. Noordenbos, *Het atheïsme in Nederland in de 19e eeuw*, Rotterdam 1931, p. 114.
(3) J. Giele en G. Harmsen, 'Een vertekend beeld van Ferdinand Domela Nieuwenhuis'; in: *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, december 1988, nr. 18 (themanummer Domela Nieuwenhuis en de arbeidersgeschiedenis; uitgegeven in samenwerking met Comité Honderd Jaar Domela in Friesland), p. 8.
(4) Een lezing die Domela in januari 1879 al te Amsterdam had gehouden; zie *De Werkmansbode* van 11 januari 1879 en 19 februari 1879.
(5) J.M.A. Welcker, 'Ferdinand Domela Nieuwenhuis en de revolutie'; in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1972, 3e jrg., nr. 3 en 4, pp. 275-276.
(6) J. Kuypers, 'César de Paepe of de Nederlandse gezindheid van een internationalist'; in: *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, 1965, 18e jrg. (derde reeks), pp. 163-164.
(7) Brief van Ferdinand Domela Nieuwenhuis aan César de Paepe, 9 juli 1879; IISG, Archief Denis de Paepe.
(8) Brief van Ferdinand Domela Nieuwenhuis aan César de Paepe, 21 augustus 1879; IISG; Archief Denis de Paepe.
(9) Brief van Ferdinand Domela Nieuwenhuis aan César de Paepe, 8 oktober 1879; IISG, Archief Denis de Paepe.
(10) Brief van Ferdinand Domela Nieuwenhuis aan César de Paepe, 24 november 1879; IISG, Archief Denis de Paepe.
(11) *Entre Marx et Bakounine: César de Paepe. Correspondance présentée et annotée par Bernard Dandois*; Centre d'histoire dus syndicalisme/François Maspero; Paris 1974, p. 44.
(12) Zie daarvoor onder meer J.J. Giele, *De Eerste Internationale in Nederland. Een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1868 tot 1876*; SUN, Nijmegen 1973.

(13) Zie daarvoor W. Delrock, 'De Heel-Nederlandsers van de Eerste Internationale'; in: *Ons Erfdeel* 1979, 22e jrg., nr. 1, pp. 31-46.
(14) J.J. Giele, *op.cit*, p. 248.
(15) G. Harmsen, 'Ferdinand Domela Nieuwenhuis'; in: *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*; Stichting Beheer IISG, Amsterdam 1995, deel 6, p. 158.
(16) Voor De Paepe zie onder meer L. Peiren, *César de Paepe: van utopie tot werkelijkheid*, FSMB/IGM, Brussel/Gent 1990; voor Domela Nieuwenhuis zie onder meer G. Harmsen, *op. cit.*, pp. 157-163.
(17) Brief van César de Paepe aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 20 juni 1883; AMSAB, Archief Domela Nieuwenhuis, fonds 208, 1.3.
(18) Brief van César de Paepe aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 25 augustus 1883; AMSAB, Archief Domela Nieuwenhuis, fonds 208, 1.4.
(19) Idem, 1.5.
(20) Brief van César de Paepe aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 11 september 1883; AMSAB, Archief Domela Nieuwenhuis, fonds 208, 1.6.
(21) Brief van César de Paepe aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 6 juli 1884; AMSAB, Archief Domela Nieuwenhuis, fonds 208, 1.10.
(22) Brief van César de Paepe aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 10 juni 1885; AMSAB, Archief Domela Nieuwenhuis, fonds 208, 1.10b.
(23) L. Peiren, *op. cit.*, pp. 33-34.
(24) Brief van César de Paepe aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 12 juni 1886; AMSAB, Archief Domela Nieuwenhuis, fonds 208, 1.20.
(25) Brief van César de Paepe aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 26 september 1886; AMSAB, Archief Domela Nieuwenhuis, fonds 208, 1.20.
(26) Brief van César de Paepe aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 1 november 1886; AMSAB, Archief Domela Nieuwenhuis, fonds 208, 1.29.
(27) Brief van César de Paepe aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 31 december 1886; AMSAB, Archief Domela Nieuwenhuis, fonds 208, 1.31.
(28) Brief van César de Paepe aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 11 januari 1887; AMSAB, Archief Domela Nieuwenhuis, fonds 208, 1.38.
(29) Brief van César de Paepe aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 2 mei 1887; AMSAB, Archief Domela Nieuwenhuis, fonds 208, 1.34.
(30) Brief van César de Paepe aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 16-17 september 1887; AMSAB, Archief Domela Nieuwenhuis, fonds 208, 1.36.
(31) Brief van César de Paepe aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 7 december 1887; AMSAB, Archief Domela Nieuwenhuis, fonds 208, 1.38.
(32) Brief van César de Paepe aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 19 december 1887; AMSAB, Archief Domela Nieuwenhuis, fonds 208, 1.40.
(33) Brief van César de Paepe aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 19 april 1888; AMSAB, Archief Domela Nieuwenhuis, fonds 208, 1.43.
(34) Brief van César de Paepe aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 10 mei 1889; AMSAB, Archief Domela Nieuwenhuis, fonds 208, 1.50.
(35) Brief van César de Paepe aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 14 augustus 1889; AMSAB, Archief Domela Nieuwenhuis, fonds 208, 1.53.
(36) Brief van Hortense Stienlet aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 14 november 1889; AMSAB, Archief Domela Nieuwenhuis, fonds 208, 1.54.
(37) Brief van César de Paepe aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 15 november 1889; AMSAB, Archief Domela Nieuwenhuis, fonds 208, 1.54.
(38) Brief van Hortense Stienlet aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 12 april 1890; AMSAB, Archief Domela Nieuwenhuis, fonds 208, 1.57.
(39) Brief van Ferdinand Domela Nieuwenhuis aan Louis Bertrand, p.d., IEV, AMSAB, Archief Louis Bertrand.
(40) 'F. Domela Nieuwenhuis, César de Paepe (1844-1890); in: *Die Neue Zeit*, 1891, I, p. 766.
(41) F. Domela Nieuwenhuis, Van..., *op. cit.*, p. 114.

STERREWACHTEN, AQUARIA EN BANANENBOMEN*

Monisme bij Ferdinand Domela Nieuwenhuis

Siebe Thissen

1

In de herfst van 1904 keerde een opgewonden Ferdinand Domela Nieuwenhuis terug uit Rome. Hij had daar zojuist een internationaal vrijdenkerscongres bijgewoond als afgevaardigde van een Nederlandse groep niet-georganiseerde vrijdenkers die alle reis- en verblijfkosten voor haar rekening nam. Niet alleen genoot Domela van zijn reizen, hij genoot ook van internationale bijeenkomsten waar zijn intellectuele passie kon worden gevoed. Hij voelde zich hier als een vis in het water - zijn contacten met vrienden als de onderwijshervormer Francisco Ferrer en wetenschappers als Ernst Häckel gaven hem niet alleen het idee zich te bewegen in een internationale avantgarde, maar overtuigden hem bovendien van de actualiteit van zijn eigen opvattingen. Op weg naar Rome deed hij ook adressen aan in Duitsland en Italie. Domela hield zijn internationale netwerk op orde en dat maakte van hem een gevaarlijk geachte anarchist. In zijn biografie van Domela wist Jan Meyers mee te delen dat de bijna zestigjarige vrije socialist met enige trots kennis nam van het feit dat hij behoorde tot de tweehonderd meest gevaarlijke internationale anarchisten. Op een zwarte lijst, opgesteld door de Duitse politie en uitgelekt naar het blad Der Anarchist, *prijkte Domela op de negende plaats: tussen de gebroeders Paul en Elisee Reclus.*

Te Rome vertoefde Domela temidden van een heterogeen gezelschap. Hij voerde lange gesprekken met de zeventigjarige apostel van het Duitse darwinisme, Ernst Häckel; hij handhaafde zijn vriendschappelijke betrekkingen met Ferrer; bleek onder de indruk van de Amerikaanse slavenbevrijder en abolitionist Moncure Conway (die nauw was bevriend met anti-clericale grootheden als David Friedrich Strauss en Ernest Renan); had een uitvoerig onderhoud met de Belgische socialist Hector Denis; en ten slotte liet hij zich bijpraten door de Italiaanse antropoloog Giuseppe Sergi. Congressen, zoals het vrijdenkerscongres van Rome, boden een uitstekende gelegenheid inzicht te verwerven in contemporaine ontwikkelingen op wetenschappelijk en filosofisch gebied. Als volksopvoeder pikte Domela overal een graantje mee, spande hij zich in de nieuwe inzichten te verwerken in zijn wereldbeschouwing, en ging hij vervolgens aan het werk die inzichten weer te populariseren.

Terug in Nederland hield hij enkele voordrachten naar aanleiding van het

---

* Dit artikel is een bewerking van een voordracht, gehouden voor het Noordelijk Gewest van Vrije Socialisten te Appelscha op 15 september 1996.

gebodene in Rome. Het congres van Rome had namelijk in het teken gestaan van het monisme en de oprichting van een Internationale Monistenbond. Enigszins verbaasd moest Domela vaststellen dat er Nederland nauwelijks aandacht bestond voor deze beweging en filosofie. Hij schreef hierover enkele gedachten in het tijdschrift *Levensrecht* en besloot daarop voor vrijdenkersvereniging De Dageraad zijn opvattingen over het monisme meer uitvoerig uit de doeken te doen. In de winter van 1905 sprak hij dan ook voor de Amsterdamse afdeling die zijn rede, getiteld *Het Monisme of de Eenheidsleer*, publiceerde in een brochure die vierendertig pagina's omvatte. Deze brochure kan worden gelezen als een laagdrempelige introductie tot een wereldbeschouwing die geheel Europa omstreeks 1900 in haar greep scheen te hebben. Volgens Domela was het monisme de wereldbeschouwing bij uitstek voor vrijdenkers en atheisten.

2

Alvorens we Domela uitvoeriger aan het woord laten over deze internationale beweging en idee dienen we drie vragen te beantwoorden: Wat verstond men nu eigenlijk onder monisme? Had Domela gelijk dat er in Nederland geen aandacht bestond voor deze leer? En ten slotte: hoe relevant was Domela's monisme indien we zijn interpretatie beschouwen vanuit de internationale ontwikkelingen in wetenschap en filosofie?

Het monisme is een al eeuwenoude wijsgerige doctrine die de schepping ontkent en alle gebeuren in de wereld vanuit een eenheidsband beschouwt. Er is slechts een eeuwige kringloop des levens, een kosmische en natuurlijke kringloop, zonder begin en zonder einde. Monistisch denken is een eenheidsdenken dat we al vinden bij Herakleitos en Plato, maar ook bij Spinoza in de zeventiende eeuw, en opnieuw vinden we in de moderne tijd monistische denkbeelden in de wijsgerige stelsels van Hegel, Fichte en Bergson. Alhoewel veel filosofen eenheidsdenkers kunnen worden genoemd, verschillen monistische opvattingen sterk van aard en karakter. Voor Spinoza was de natuur de uitdrukking van de eenheidsband; en Hegel nam de zuivere rede, de zichzelf bewustwordende rede in de ontwikkeling van de wereldgeest, als ijkpunt van zijn eenheidsdenken. Dat ook Domela zich in de traditie van de monisten schaarde was niet opzienbarend - het monisme verwierp immers de gedachte dat een persoonlijke God de schepping had voortgebracht en kon daarom atheïstische opvattingen rechtvaardigen. Om zijn eigen monisme te onderscheiden van andere vormen van monisme diende Domela nog een predikaat toe te voegen: materialisme. Domela was een *materialistisch monist*: een eenheidsdenker die louter aan de materie of de stof werkelijkheid toekent. Een materiële werkelijkheid die op redelijke wijze kan worden bestudeerd dankzij de moderne wetenschappen.

Nu was omstreeks 1900 in Nederland, maar ook overal elders in Europa, sprake van wildgroei binnen het monisme. In Nederland sprak de christen-anarchist Felix Ortt over zijn filosofie als het pneumat-energetisch monisme; de Groningse filosoof en psycholoog Gerard Heymans koesterde zijn psychisch monisme; de latere theosoof J.J. Poortman ontwierp een noïsch monisme; en Domela stelde zich tevereden met een materialistisch monisme. Kortom, vertrek-

kend vanuit een eenheidsbesef legden denkers wisselend het primaat in de ideële of materiële werkelijkheid. Voor sommigen was alles kracht of energie, voor anderen was alle gebeuren in de wereld stof of materie. In tegenstelling tot hetgeen Domela zijn Amsterdamse publiek meedeelde, was het monisme wijd verbreid in Nederland. Al in de zeventiende eeuw had Spinoza het monisme geradicaliseerd tot een pertinent atheïstische filosofie waarin de natuur als enige kennisbron werd gehuldigd. Spinozistische en naturalistische opvattingen leefden langetijd ondergronds en kwamen aan de oppervlakte na de liberale overwinning van 1848. God was dood, maar de Natuur leefde en dankzij de gestage vlucht die de natuurwetenschappen namen werden we in staat gesteld de natuur (en uiteraard ook de samenleving) te leren begrijpen vanuit haar eenheid en samenhang, vanuit haar werkingen en ontwikkelingen.
De hoogtijdagen van dit kloeke, atheïstische naturalisme waren in Nederland de jaren 1848-1885. Deze periode laat een explosieve groei van nieuwe tijdschriften zien waarin wijsgerige verhandelingen in het oog springen. Natuurwetenschappers als Franz Junghuhn en Jacob Moleschott, publicisten als Johannes van Vloten en Petrus van Limburg Brouwer en literatoren als Multatuli en Carel Vosmaer verwierpen allen als rechtgeaarde vrijdenkers het bestaan van God en daarmee ook de noodzaak van een christelijke moraal, kerkelijke vormengodsdiensten en theologische vooronderstellingen. Omstreeks 1880 was sprake van een heuse avantgarde, volgens Vosmaer bestaande uit "modernen, pantheïsten, atheïsten, deterministen en Dageraadsmannen". Bijna zonder uitzondering deelde men een scientistisch optimisme: niet alleen het besef dat *wetenschappelijke* vooruitgang mogelijk was dankzij de rede, maar tevens het besef dat ook *morele* verbetering van mens en samenleving mogelijk was. In 1855 schreef Van Vloten al lyrisch: *"Wij zullen trachten ons een Hemel op Aarde te scheppen"*. De mens was niet langer 'Kristen' of 'Burger', maar eindelijk kon hij 'Mens' worden en zijn lot in eigen hand nemen. Vosmaer schreef vanuit dit besef: *"Weest daarom als wij Monist!"*
Na 1885 raakte dit optimisme enigszins in verval: schrijvers en denkers bleken steeds minder eensgezind in hun opvatting dat wetenschappelijke vooruitgang ook zou resulteren in zedelijke en morele vooruitgang: de wildgroei van monismen kon op gang geraken. De meest dominante vorm, de scientistische of materialistische variant, verloor steeds meer terrein aan idealisten die de nadruk op wetenschap en rede als te eenzijdig beschouwden. Omstreeks 1900 sprak de hegeliaanse filosoof Bolland dan ook smalend over de laatste materialisten als "Büchneriaanse stofjesmannen".
Als iemand tot deze 'stofjesmannen' kan worden gerekend, dan is het Domela wel. Domela's enthousiasme voor een materialistisch monisme werd nog maar door weinigen gedeeld in 1905. En eerlijk gezegd, Domela's monistische wereldleer is ook een beetje dor en saai: er is nauwelijks aandacht voor niet-materiële zaken, voor de muzen en de poëzie, voor het spirituele, het psychologische, het filosofische en het bijzondere - aspecten van het leven die aan populariteit wonnen tijdens het fin de siècle. Domela beklemtoont de rede en de wetenschap en maakt weinig openingen naar de verbeelding. Een andere

anarchist en monist, Bernard Damme, oefende zich in het zingen van aria's, bezocht met kameraden de opera en stimuleerde de beoefening van de dichtkunst en de filosofie. Domela's lezing voor de Amsterdamse vrijdenkers had dan ook vooral een waarschuwend en provocerend karakter. Domela benadrukt de 'logos' omdat hij de wijsgerige oplevingen van zijn dagen vooral beschouwde als irrationele, 'new age-achtige' oprispingen die via de achterdeur allerlei nieuwe kerken en godsdiensten zouden binnenloodsen. De samenleving stond weer onder druk en tegenwicht moest worden geboden. Deze politieke opstelling verhinderde hem echter, zoals we nog zullen zien, het unieke karakter van het Nederlandse monisme onder ogen te zien.

3

Het monisme, zo begint Domela zijn Amsterdamse voordracht, poogt eenheid aan te brengen in ons denken, het poogt samenhang te construeren in alles dat in de hoofden van velen leeft. God en de wereld zijn één: ze vormen samen de natuur die zichzelf omvat, die eigen oorzaak is en eigen doel, en alleen in zichzelf in een geweldige kringloop bestaat. Het monisme staat daarom pal tegenover het dualisme dat in het christendom zo pregnant tot uitdrukking komt. Het dualisme gaat uit van de scheiding tussen kracht en stof, tussen lichaam en geest, hemel en hel, goed en kwaad, natuurwetenschap en geesteswetenschap, enzovoorts. Het monisme echter kent slechts een ondeelbare natuur; geesteswetenschappen zijn onderdeel van de natuurwetenschappen; de monist erkent alleen de empirische onderzoeksmethode en wijst de openbaring af; en ten slotte weet de monist dat zowel zijn geest als zijn lichaam natuurverschijnselen zijn - denken is het zenuwstelsel in werking, stelt Domela. Concluderend vat hij samen: het monisme is aldus een 'goddeloze wereldbeschouwing' die volledig is gebaseerd op kennis van de natuurwetenschap. Wil dat zeggen dat alle verschijnselen binnenkort kunnen worden verklaard? Nee, vervolgt Domela, onze rede is begrensd, we kunnen nooit buiten de rede treden en zullen dus tot in lengte van dagen geconfronteerd blijven met mysteries. Domela ontpopt zich hier als agnost - als een weter die zijn limieten beseft.

Om tot kennis te geraken van de natuur maken we gebruik van zintuigen, onze 'eerste goden', die echter niet altijd onfeilbaar zijn. Zo kunnen we gebrekkig waarnemen of fouten maken in observaties. Desondanks geschiedt ieder kennen via de zintuigen en het is onzin te geloven in de idee van de 'onmiddellijke ervaring' - een ervaring waarop onder meer mystici zich zouden beroepen. Tegelijkertijd verzet Domela zich tegen het 'ignorabimus' - de 'wij zullen niet weten-leer' - dat natuurwetenschappers als Du Bois-Reymond zouden huldigen. We moeten ons concentreren op hetgeen we wel kunnen weten. Dat is de uitdaging die het leven te bieden heeft: zoeken naar de oorzaken van alle dingen, ook al twijfelen we dat alle verklaringen ooit zullen worden gevonden.

Het zoeken naar verklaringen gaat volgens het proces van de rede. De rede veronderstelt drie facetten: waarneming, proefneming en gevolgtrekking. Wat niet kan worden waargenomen en wat niet kan worden beproefd verdient geen gevolgtrekking. Domela wijst op spiritualisten en theosofen die zonder waarneming en proefneming de meest fantastische gevolgtrekkingen formule-

ren. Dit leidt tot "luchtspiegelingen" en maakt de weg vrij voor "een opgewarmd, gemoderniseerd geloof".
Om verwarring te voorkomen en zich te onderscheiden van allerlei idealistische en spiritualistische varianten van het monisme, roept Domela op het monisme als term te vergeten en de leer gewoon bij zijn voorvoegsel te noemen: materialisme. We zijn immers allen materialisten uit de school van Büchner en Häckel, vervolgt hij. Hoe ziet de materialistische cosmologie of wereldbeschouwing er verder uit?
Allereerst dienen we te spreken van 'heelal', of het 'heele al' of 'al het bestaande' of de 'kosmos' en niet meer van 'de wereld'. Onze wereld, onze aardbol is slechts een klein deel van het heelal. De wereld is eindig en begrensd, terwijl de kosmos onbegrensd en oneindig is, zonder begin en zonder eind. Er is geen schepping en ook de oerknal - zou Domela daarvan op de hoogte zijn geweest - dient naar het rijk der fabelen te worden verwezen. Binnen het heelal kent alles zijn eigen doelmatigheid, tot uitdrukking komende in het proces van evolutie: soorten met de beste bestaansmogelijkheden overleven andere soorten die minder mogelijkheden hebben. Dit betekent ook dat de mens slechts een vlokje is, een kruimel, "een klein stofje in de kosmos". Monisme betekent dus dat de mens beseft dat zijn positie een nederige is en dat iedere vorm van grootheidswaanzin uit den boze is. De mens maakt als zoogdier deel uit van de "primatenstam" en dient zich te realiseren dat hij geen middelpunt vormt in de kosmos. Ook de wereldgeschiedenis van de mens, de beschaving, is slechts een "onbeduidend korte episode uit de lange loop van de organische aardgeschiedenis".
Betekent dit dat het monisme een filosofie is die de troosteloosheid tot uitgangspunt maakt? vraagt Domela zich af. Nee, juist niet, zo vervolgt hij. Het monisme is juist een *democratische* wijsbegeerte, *dankzij* haar deterministische en noodzakelijke karakter. Dat alles noodzakelijk verloopt zoals het verloopt betekent dat alle organismen wezenlijk aan elkaar gelijk zijn. Iedereen en alles is gelijk - er staan geen goden meer tussen ons en de kosmos. Vanuit dit gelijkheidsprincipe heeft welke God dan ook geen bestaansrecht meer: er is geen persoonlijke God; er is geen persoonlijke onsterfelijkheid; er is geen leven na de dood; er bestaan geen bovennatuurlijke machten (want alles is natuur); en wat we niet begrijpen noemen we gewoon "onbekend". Wie met deze stellingen kan leven aanvaardt "de godsdienst der rede".
Menig monist was zo opgewonden over zijn wijsbegeerte dat ze inderdaad kon uitgroeien tot een geseculariseerde, neo-religieuze heilsleer. Ook Häckel zelf beschouwde het monisme als een religie en pleitte voor Monistische Kerken die het christendom overbodig zouden maken. Häckel wilde het kerstfeest vervangen door het 'zonnestilstandfeest' en het paasfeest door een 'voorjaars- en vruchtbaarheidsfeest'. In plaats van een gemeenschap van gelovigen zouden deze kerken bestaan uit een gemeenschap van wetenden, van mensen die het 'weten van de natuur' gezamenlijk vieren. Domela echter moest niet al teveel hebben van de kerkmetaforiek.

Op welke wijze dacht Domela het monisme te integreren in de samenleving? Welke veranderingen zou een samenleving op monistische grondslag doormaken?

Van een consequent monisme zou een revolutionaire werking op de samenleving uitgaan, zo verwachtte Domela. De kerken zouden worden afgebroken om plaats te maken voor ruimtes en monumenten waar ervaringen en vieringen van de natuur konden worden gegenereerd. Geen heiligenbeelden of kruisbeelden meer, maar musea voor beeldende kunst, tentoonstellingen met natuurvoorwerpen en exposities over het menselijk leven. In plaats van kerken te bouwen, planten we liever palmen, varens en bananenbomen aan - als "herinnering aan de scheppingskracht de tropen". Ook dienen er aquaria te verrijzen, met vissen, koraal en zeesterren "als kunstvormen van het leven in de zee". Er moet ook meer aandacht komen voor sterrewachten die een ieder kan bezoeken zodat we kunnen getuigen van de bewegingen der hemelichamen. Bezieling voor de natuur, dat is het parool, stelt Domela, zich uitsprekend voor een *praktisch* monisme dat alle mystiek en "ziekelijke beschouwingen" op den duur zal uitroeien.
Naast dit pleidooi voor 'ecologische' bewustwording deed Domela tevens handreikingen op het terrein van de sociale 'ecologie'. Vier maatschappelijke instellingen zouden ingrijpend veranderen indien monistische denkbeelden wortel zouden vatten. Allereest justitie. Nu spreekt men recht volgens hiërarchische posities in de samenleving: een arme sloeber wordt harder gestraft dan een burger van naam. Indien advocaten en rechters zich de moeite zouden getroosten meer wetenschappen te bestuderen (waaronder antropologie, psychologie en biologie), dan zouden ze beter begrijpen waarom mensen tot hun daden komen. Op de tweede plaats noemt Domela het politieke bedrijf: indien politici kennis namen van biologie of antropologie, dan zouden ze hun vooroordelen, 'dwalingen' en 'onzin' zelf leren inzien en zich voortaan onthouden van domme commentaren die op religieuze of mystieke vooroordelen berusten. Ook het onderwijs dient te worden hervormd. Nu wordt van alles aangeleerd zonder dat er voldoende empirisch bewijsmateriaal voor het aangeleerde wordt geleverd. Het onderwijs is nog een 'Assepoester' en verdient een meer wetenschappelijke benadering. Ten slotte de kerken: godsdiensten ontberen iedere natuurwetenschappelijke kennis en richten zich op bovennatuurlijke fenomenen. Daarom kan er voor de kerken geen enkele constructieve rol bestaan in de moderne samenleving.
Kortom, monisme is niet dor en troosteloos, "het voldoet volkomen aan alle behoeften des levens en wie het eenmaal aanvaardt, zal geen leegte gevoelen en dus allerminst uitzien naar de nieuwste spoken van bijgeloof". Het monisme biedt alles in een enkel kant-en-klaarpakket: ze combineert waarheid (natuur), schoonheid (kunst) en deugd (praktische ethiek). Het monisme is dus bij uitstek geschikt voor mensen die de kerken en de godsdiensten achter zich hebben gelaten, maar toch een alomvattend referentiekader nodig hebben om de hen omringende, snel veranderende wereld te kunnen begrijpen.

4

Alhoewel Domela in zeer beknopte termen over kunst en schoonheid spreekt, besteedt hij nauwelijks aandacht aan het filosofische, literaire, kunstzinnige en spirituele verlangen dat de periode omstreeks 1900 juist kenmerkte. Filosofie, in dit geval het monisme, heeft bij Domela geen esthetische belangstelling

- zoals dat bij de anarchistische filosoof Bernard Damme wel het geval was - maar fungeert louter als een model of systeem om de werkelijkheid op eenvoudige wijze te verklaren. Het was een alternatief voor het christendom. Domela's nadruk op de esthetica van de natuur (vissen, koraal, bananenbomen, palmen, sterren enzovoorts) is allereerst educatief en populair-wetenschappelijk van aard. Dat Domela zo dicht bij de rede en de wetenschap bleef, valt te verklaren uit zijn panische angst voor allerlei minder rationele en spiritualistische denkbeelden die inderdaad aan populariteit wonnen onder vrijdenkers.

Wijsgerige eenheid was ver te zoeken onder vrijdenkers. Ook veel anarchisten hadden in de jaren negentig en daarna hun anarchisme verruild voor de theosofie, voor Bollands zuivere rede, voor het spinozisme of voor allerlei vormen van occultisme. Het is deze angst die de toon en inhoud bepaalde van Domela's voordracht, maar het is ook deze angst die hem terugwierp op een klassiek negentiende eeuws materialisme dat nauwelijks nog steun had in de wereld van de wetenschap, politiek en filosofie. In zijn meest klassieke en dogmatische vorm verwierp de materialist alles dat niet weeg-, meet- en verklaarbaar was. Alles werd verklaard vanuit chemische en fysische processen in de natuur. Zo zouden onze hersenen gedachten produceren, zoals de lever gal afscheidt. Een gedachte is dus niet meer dan een chemische reactie in de hersenen, getriggerd door een bepaalde dosis fosfor. Nu was er omstreeks 1900 geen wetenschapper meer te vinden die zo een platte benadering voorstond; het merendeel der natuurwetenschappers huldigde een heel wat genuanceerder wereldbeeld waarin voor het denken, de geest, meer ruimte was gereserveerd dan voorheen - denk bij voorbeeld ook aan het zich voorspoedig ontwikkelende vakgebied van de psychologie.
Veel filosofen echter - in Nederland aangevoerd door Bolland en Bierens de Haan - hielden hardnekkig vast aan hun vooroordeel dat natuurwetenschappers allen dorre materialisten waren die slechts in honende termen over het denken en de geest zouden praten. De meest heftige reactie op dit vooroordeel werd geuit door de sterrekundige en marxist Antonie Pannekoek - toendertijd een van de meest begaafde jonge denkers - die in 1901 vernietigend uithaalde naar Bierens de Haan en diens verwijt dat moderne wetenschappers geen rol zouden toekennen aan de geest. Het zou te ver gaan hier uitvoerig op die discussie in te gaan, maar voorlopig volstaat de opmerking dat van een plat of vulgair materialisme in Nederland geen sprake was omstreeks 1900.
Des te verwonderlijk is dan ook het feit dat juist Domela zo een plat materialisme wist te verwoorden. Zonder het zelf te beseffen gaf zijn voordracht uitdrukking aan de karikatuur van het materialisme - 'stofjesmannen' - die idealisten als Bolland met veel aplomb hadden verspreid. Had Domela de essays en polemieken van Pannekoek over het materialisme beter gelezen, dan zou hij zijn denkbeelden wellicht minder eenzijdig hebben verwoord. Vrijdenkers en filosofen als Bernard Damme huldigden ook een materialistische wereldbeschouwing, maar zij plaatsten zich nadrukkelijk in een Nederlandse traditie: in die van Spinoza en Multatuli.
Het is opvallend dat Multatuli eigenlijk geheel ontbreekt in Domela's beschou-

wing van kracht en stof. Ook Multatuli was een materialist in hart en nieren en ook voor Multatuli was de rede het hoogste goed en de enige mogelijkheid om tot kennis van de natuur, de samenleving en de mens te geraken. Maar anders dan Domela verzette Multatuli zich tegen een *verabsolutering* van de rede en de wetenschap. De rede mag niet gelijk worden gesteld aan de wetenschap, de rede bestaat uit 'logos' (verstand) en uit 'fancy' (verbeelding). De 'logos' is de redelijke eenheid achter de door onze zintuigen verkregen empirische wereld - dankzij de rede verschijnt die wereld aan ons en dankzij onze verstandelijke vermogens kunnen we haar doorgronden en begrijpen. Tot zover is er geen enkel onderscheid met Domela's lofzang op de rede. Maar, we dienen ook *toegang* te krijgen tot de redelijke waarheid der verschijnselen; we dienen de samenhang der verschijnselen te *ervaren* willen we haar begrijpen. Multatuli noemt deze toegang 'fancy': een stemming van intuïtie en poëzie die een gevoeligheid voor waarheid ventileert, een stemming die de mens als in een flits het evenwicht in de wereld doet inzien. Waarheden zijn exact en volgen de regels van de logos, maar deze afgeperkte en rechtlijnige waarheden dienen te worden aangevuld met het vermogen van de poëzie. Er is een poëtisch of utopisch vermogen nodig om de eenheid achter de verschijnselen te achterhalen; de mens dient voortdurend een redelijke eenheid te 'herscheppen' met behulp van wetenschappelijke data, gevolgd door verbeeldingskracht.

De geseculariseerde arbeider zat in 1905 niet meer louter te wachten op een lofzang op de wetenschap; hij wilde tevens genieten van het *leven* - het monisme was immers een levensfilosofie. Dit verklaart ook de populariteit van Nietzsche onder vrijdenkers en anarchisten. Immers Nietzsche had hen aangespoord te leren genieten van *dit* leven en niet louter te dromen van een hiernamaals. Genieten van poëzie, van literatuur, van zang en dans, van opera, van filosofie. Voor deze zaken, voor deze toegangspoorten tot een eenheidsbeleving, had Domela weinig belangstelling.

5

Maar waarom zou hij ook? Domela was allereerst een opvoeder - als geseculariseerd predikant zocht hij naar een acceptabel substituut voor het christendom. Domela realiseerde zich dat zijn gehoor niet alleen afscheid diende te nemen van de godsdienst, maar dat hij zijn publiek tevens een alternatief diende te bieden. De speurtocht naar dat alternatief was Domela's eerste verantwoordelijkheid. Andere monisten uit de beweging, zoals Damme of Felix Ortt, accentueerden juist esthetische en filosofische aspecten van het monisme. Indien we de publikaties van vrijdenkers en anarchisten over het monisme naast elkaar leggen, dan krijgen we een aardige staalkaart van een seculiere levensfilosofie. In die monistische caleidoscoop klinkt Domela's nadruk op ecologische bewustwording ook vandaag nog meer dan fris in de oren. In zijn korte rede over de eenheidsleer vinden we op rudimentaire wijze elementen terug die vandaag door uiteenlopende ecologen als Murray Bookchin, Arne Naess en David Watson worden gepropageerd. En indien veel wetenschappers beweren dat de volgende eeuw de eeuw wordt van de biologie (de mens herontdekt zichzelf als diersoort: denk onder

meer aan Frans de Waal's prachtige studie *Chimpansee Politics*), dan hoort een nadere bestudering van 'oude' naturalisten als Domela ook weer tot de mogelijkheden. Op de tweede plaats is diens glasheldere monisme ver verwijderd van het huidige 'holisme' dat maar al te vaak uitblinkt in visies op de werkelijkheid vanuit *onverklaarbare* fenomenen. Domela beperkte zich - terecht - tot het *verklaarbare* en stelde zich op als een overtuigde agnost.

Het Congres van Rome was voor Domela een verademing. In zijn memoires merkte hij op dat grote bijeenkomsten vaak "niets meer zijn dan praatcolleges - vijfzesde gedeelten zijn vaak niets waard". Maar dit congres was bijzonder inspirerend, "het was een prachtige manifestatie tegenover het Vaticaan en de beginselen van het gezag". Ondanks de vele tegenstellingen onder anarchisten, vrijdenkers, vrijmetselaars, republikeinen en radicalen werd toch eensgezind gepleit voor de scheiding tussen kerk en staat, voor een monisme als inspiratie tot een levensfilosofie voorbij kerken en georganiseerde religies. In Nederland legde Domela een expliciet verband tussen monisme, naturalisme en ecologische bewustwording. Hij vergiste zich echter in de stelling dat het monisme het Nederlandse publiek onbekend zou zijn - in zijn vele gedaantes was het de meest populaire filosofie omstreeks de eeuwwisseling. Zijn variant echter, het *materialistisch* monisme, was bijna uitgestorven in 1905.

Vandaag worden we opnieuw geconfronteerd met allerlei oplevingen van spiritualistische en mystieke bewegingen. Een monistische filosofie met een materialistische strekking, een monisme dat zich vooral richt op het *verklaarbare*, zou dan ook in deze tijd niet misstaan - het is niet verwonderlijk dat neo-materialisten als Daniel Dennet in de biologie en ecologie weer op de voorgrond treden. Maar het verklaarbare impliceert tevens het *onverklaarbare*. In plaats van louter te waarschuwen tegen een fixatie op het onverklaarbare (Domela's stokpaardje), zouden we liever Multatuli's huwelijk tussen 'logos' en 'fancy' omarmen. De *Rede* is niet louter dor en droog, zij kan niet bestaan zonder verbeeldingskracht.

LITERATUUR

* B. Damme, *Iets over eenige Monisten en het Monisme* (Gouda 1916);
* F. Domela Nieuwenhuis, *Het Monisme of de Eenheidsleer* (De Dageraad Amsterdam 1905);
* *Ernst Häckel en zijn Monisme* (serie: Groote Denkers deel IX, Amsterdam 1903);
* G. Heymans, *Het psychisch monisme* (Baarn 1915);
* Willem Meijer, 'Vrije Gedachte en Monisme', in: *De Vrije Gedachte* VI (1914);
* Willem Meijer, 'De Duitsche Monistenbond', in: *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* (1913);
* J.A. der Mouw, *Kritische studies over psychisch monisme en nieuw-hegelianisme* (Leiden 1906);
* Felix Ortt, *Inleiding tot het Pneumat-Energetisch Monisme* (Den Haag 1917);
* Ronald van Raak, 'Logos en Fancy. De kentheorie van Multatuli', in: Henri Krop & Siebe Thissen, *De wijsbegeerte van het fin de siècle* (Rotterdam 1996);
* Siebe Thissen, 'Monisme en vitalisme in de libertaire beweging. Een biografische schets van Bernard Damme (1864-1953)', in: *Eerste Jaarboek Anarchisme* (Moerkapelle 1994);
* Siebe Thissen, *De hand waarnee ik schrijf is niet mijn buurmans hand. Een polemiek tussen Pannekoek en Bierens de Haan*, in: Krop & Thissen (1996).

KOLTHEK, NAS, SYNDICALISME
Een reactie op Dick de Winter

Bert Altena

De kritiek van Dick de Winter op mijn artikel over Harm Kolthek (zie Derde Jaarboek Anarchisme, *pp. 72-79) heeft me niet zozeer verrast door de inhoud, alswel door de toon. Zoals hij in een noot bij de inleiding tot het* Tweede Jaarboek Anarchisme *kan lezen, is mijn bijdrage overgenomen uit een kleine feestbundel voor Rudolf de Jong met een zeer beperkte oplage. Het stuk is dus bedoeld als een cadeautje en dan is het ietwat vreemd wanneer iemand anders gaat zeggen dat het een rotcadeautje is. Zoiets wil immers niemand geven. Wat een rotcadeau is, dient trouwens in eerste instantie de ontvanger zelf te bepalen. Bij een soort koppelverkoop is mijn cadeautje ook in De AS beland. Zodoende mag ieder kritiek daarop uitoefenen, maar ik blijf het toch een beetje vreemd vinden nu de waarde van mijn cadeautje te moeten verdedigen. Voor een goed begrip voeg ik hier nog aan toe, dat ik door de redactie van de oorspronkelijke feestbundel zeer beperkt werd in de omvang van mijn cadeau. Zoals Dick de Winter laat zien, heb je voor het onderwerp meer ruimte nodig.*

Nu geloof ik niet dat zijn kritiek anders had geluid, wanneer ik een langer artikel had mogen schrijven. Misschien was hij wel nog bozer geworden dan hij nu al is, maar hij had wellicht niet meer geschreven dat ik onvoldoende oog heb voor het feit dat de arbeiders zich wel *moesten* bemoeien met de staat. De goede lezer kan nu al constateren dat ik die problematiek wel degelijk zie, oorspronkelijk had ik hierover meer geschreven. De Winter had echter al uit onder meer mijn proefschrift kunnen weten dat de veranderende verhouding van staat en samenleving en de consequenties daarvan voor de vrij-socialistische beweging naar mijn mening van zeer groot belang zijn.

Ik hoop niet dat de term 'vrij-socialistische beweging', die wat mij betreft met mitsen en maren tot 1923 het NAS mag insluiten, Dick de Winter in verdere verwarring brengt, want hij kan me nu al niet goed meer volgen wanneer ik 'anarchistische' en 'syndicalistische' vakbeweging door elkaar gebruik. Al helemaal hoop ik niet dat hij dit een hernieuwd bewijs van 'claimen' van organisaties en bewegingen vindt, want daartoe heb ik nog geen lust gehad. Of wil hij zelf het NAS voor de een of andere richting claimen? Ik meen in ieder geval ten eerste dat het NAS in de periode-Kolthek syndicalistisch was en bovendien dat met die karakterisering de problemen van het NAS in die periode beter te begrijpen zijn. Ik hanteer daarbij bewust een losse definitie van syndicalisme (zie de inleiding op mijn proefschrift, of mijn reactie op het boek van Marten Buschman in het *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* nr. 34), terwijl Marten Buschman en Dick de Winter een strakke definitie (zij spreken in het *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* nr. 34 van een "heldere definitie", helder waarschijnlijk omdat ze zoveel vertroebeld en onomschreven laat) van Wiardi Beckman gebruiken. Het ontgaat me ten enenmale waarom die

definitie nu de voorkeur moet hebben boven een omschrijving zoals bijvoorbeeld Jacques Julliard die geeft. Hoe dan ook, met die definitie in de hand stellen zij dat het NAS niet syndicalistisch was maar ik vrees dat volgens die 'definitie' ook de CGT, de CNT of de Wobblies niet meer syndicalistisch zullen zijn. Het gaat natuurlijk om meer dan enkel definiëren, want in dit geval dwingt een definitie ook tot een bepaalde benadering, tot bepaalde vragen. Wie meent dat het NAS syndicalistisch is, zal de geschiedenis van het NAS bijvoorbeeld van onderop moeten schrijven. Een figuur als Kolthek krijgt zodoende automatisch een andere context en zijn ontwikkeling komt in een ander licht te staan. Ook zal zo'n auteur veel duidelijker het spanningsveld naar voren halen waarin de maatschappelijke ontwikkeling een libertaire organisatie drijft.

Wat laten Buschman en De Winter ons daarentegen over? De mededeling dat het NAS 'revolutionair' was. Revolutionair is een erg onduidelijke omschrijving. Je hebt bijvoorbeeld autoritaire en anti-autoritaire revolutionairen. Zo kan 'revolutionair' als karakterisering je brengen tot een top-down benadering, die de onfeilbare leider lichtend contrasteert met de domme massa. En waartoe moet de revolutie die men voorstaat leiden? Die vragen laten De Winter en Buschman onbeantwoord, met als gevolg dat zij met een revolutionaire organisatie te doen hebben die "op tactisch gebied parallel loopt met wat anarchisten óók aanhangen", waarin "de anarchistische geest" na 1907 voortleeft. Bijzinnen die het tekort van het gehanteerde begrip 'revolutionair' voldoende aantonen en argumenten zijn om in het NAS een syndicalistische organisatie te zien. We zullen echter wel van mening blijven verschillen, maar ik hoop niet meer te moeten lezen dat mijn andere visie neerkomt op "autisme" en op "claimen". Ik vind dat een belediging voor mijn manier van werken en een verlagen van de discussie naar een niveau, waarop ik me nooit met de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging heb willen bemoeien.

Dick de Winter meent dat mijn benadering historisch onjuist is, maar als hij even verder kijkt dan zijn politiek-organisatorische en ideologische kaders, zal ook hem blijken dat ik nog niet zo verkeerd zit. Wie overigens zo dondert over historische juistheid moet eerst overwegen of zijn eigen betoog zoveel beter is. Doen alsof het NAS tot 1896 iets als de Engelse Labour Party was, is de verhoudingen omkeren bijvoorbeeld. Met de Labour Party zorgden vakbonden voor een eigen politieke vertegenwoordiging in het parlement, bij het NAS als federatie van arbeidersorganisaties waren ook de SDB/Socialistenbond en de SDAP aangesloten. Het is bekend hoeveel moeite het NAS had mee te doen met het parlementaire werk, waarschijnlijk om mèt de revolutie ook zijn syndicalisme te sparen. Het NAS een vak*centrale* noemen getuigt vervolgens van weinig inzicht in de aard van deze organisatie. Niet voor niets noemde het zich een 'secretariaat', was het federatief opgebouwd en was ook de kleinste aangesloten vereniging een volwaardige deelneemster in de strijd.

Er is voorts geen sprake van dat 'de' anarchisten probeerden het NAS over te nemen. De anarchisten die Domela Nieuwenhuis volgden, wezen mèt hun voorman het NAS en het syndicalisme af. Het NAS kende immers een vaste

organisatie en dat leidde volgens hen automatisch tot gezag en onderschikking. Bovendien koppelde in de ogen van Domela Nieuwenhuis het syndicalisme het anarchistisch streven te nauw aan de arbeidersklasse. Nieuwenhuis vreesde, dat na de revolutie de werklieden de baas zouden gaan spelen over de bourgeois. Het anarchisme diende in zijn visie echter de verheffing van de mens in het algemeen, ongeacht rang of stand. In dat opzicht stemde hij overeen met de kritiek die Malatesta op het syndicalisme formuleerde tijdens het internationale anarchistencongres in Amsterdam (1907). Overigens levert dat congres zelf argumenten het NAS te beschouwen als syndicalistische organisatie. Waarom deed het NAS mee met het daar opgerichte anarchistische archief? Waarom zou *De Arbeid* Cornelissens *Internationaal Syndicalistisch Bulletin* trouw hebben ondersteund en tot het eind in 1915 hebben afgedrukt? Waarom deed het NAS later volmondig mee met het internationaal syndicalistisch congres te Londen?

Dick de Winter vult een belangrijk deel van zijn kritiek met een reconstructie van het NAS onder en met Kolthek. Dat deel heb ik gelezen als een requisitoir van de Inquisitie. Zoals bekend bestreed deze instelling vermeende ketterse opvattingen ter verdediging van andere, onjuiste, ideeën. Ik ben echter zo vrij te menen dat Dick de Winters reconstructie mijn betoog bevestigt, wanneer hij althans bij noot 18 op p. 75 van mijn artikel even zou willen kijken waar ik me precies op baseer en wanneer hij de liberaliteit zou hebben om het dagblad *Het Volk* en de SDAP niet als twee totaal verschillende grootheden te zien. Aan het slot haalt hij een niet zo fraaie truc uit: gedeeltelijk citeren. Op grond daarvan laat hij mij een redenering uit de pen vloeien die de mijne niet is. Ik beticht Kolthek, het NAS of wie en wat ook niet van verwatering of sociaaldemocratisering. Ik constateer alleen dat syndicalistische critici zulks meenden, dat met name de kritiek van sociaaldemocratisering voor Kolthek heel pijnlijk was, maar dat er argumenten waren om tot een dergelijke kritiek te komen. Daarin schuilt geen goed- of afkeuren, maar constateren en wat mij betreft gaat het om een constatering die belangrijk is voor de vraag wat een syndicalistische of vrij-socialistische beweging in het algemeen, kan betekenen in een maatschappij die een grote overheidsbemoeienis kent.

(*Discussie gesloten - Red.*)

SHEELA-NA-GIG 2

"Het anarchisme heeft zich aan de periferie kunnen handhaven als een beweging die zich niet zozeer richt op het verkrijgen van een grote aanhang, als wel op het demonstreren van een specifieke identiteit. Het hedendaags anarchisme is diffuser dan de vooroorlogse beweging. Qua sociale herkomst verschilt haar aanhang aanzienlijk van de gelijknamige beweging van rond de eeuwwisseling, zodat de stelling dat er een exclusieve koppeling met de arbeidersklasse bestaat, verworpen kan worden".

(Hans Ramaer, *Anarchisme in Nederland. Continuiteit en verandering van een sociale beweging*, Rotterdam 1983)

Hoe juist Hans Ramaer het naoorlogse anarchisme ook wist te typeren, zijn evidente conclusie wordt hier slechts door weinigen gedeeld. Uiteraard, het libertaire landschap telt nog enkele anachronistische splinters die de traditie van de arbeidersbeweging en de klassenstrijd handhaven, maar hun intellectuele invloed en aanhang valt te verwaarlozen. Veel anarcho-socialistische bladen blij-

ken het domein van koppige bejaarden (denk aan het Britse *Freedom* of in Nederland *Recht voor Allen*) of vormen een noodlijdend toevluchtsoord voor dakloze radicalen die menen dat een libertair socialisme de stuurloosheid van links kan doorbreken (denk aan *Class War* of *De Vrije Socialist*). Overal vinden we hier klachten over het ontbreken van leden of abonnees die de pensioensgerechtigde leeftijd nog niet hebben bereikt. Illustratief in dit verband is het commentaar van Fred Valkenburg in het socialistisch-pacifistische tijdschrift *'t Kan Anders*: *"We worden elk jaar een jaartje ouder. En velen zullen ons dan ook vroeger of later ontvallen. In dat opzicht was 1996 voor onze beweging een zwaar jaar. Zo'n club oudjes - ik zeg het maar even spottend - of tenminste oudgedienden, dreigt natuurlijk te verzanden in een ons-kent-ons-sfeer en dat is geen aantrekkelijk perspectief voor nieuwe mensen"*.

Wat Hans Ramaer 'diffuus' noemde is in feite de constatering dat *het* anarchisme verdwenen is en plaats heeft geruimd voor een veelvoud van anarchism*en*. Nu is die constatering niet nieuw: al in het interbellum hebben auteurs en activisten zich uitvoerig bezig gehouden met nieuwe interpretaties van het anarchisme en de arbeidersbeweging. De geschriften van bijvoorbeeld Herman Schuurman (denk aan het blad *De Moker*), Piet Kooijman (*Alarm*), Anton Constandse (*Opstand*), Bart de Ligt, Wim Jong en Han Kuysten (*Bevrijding*) ademen allen die kritische geest. Nog duidelijker dan Ramaer sprak Marcel van der Linden zich uit in zijn bespreking van het door *De AS* geïnitieerde Eerste Jaarboek Anarchisme (1994): *"De geschiedenis van het anarchisme valt uiteen in twee grote cycli... Pas in de jaren zestig begon de tweede cyclus, op gang gebracht door de internationale jongerenrevolte. Deze tweede cyclus is, zeker intellectueel, beslist nog niet ten einde, al lag het hoogtepunt in de tweede helft van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig"*. Maar tot zijn grote verbazing constateerde Van der Linden dat deze 'tweede cyclus' volledig ontsnapt aan de aandacht van anarchistische auteurs. Zo betreurde hij het dat er geen structureel antwoord werd geformuleerd op de vraag *"waarom het proletarisch anarchisme de eerste cyclus niet heeft overleefd"*. Van der Linden stelde daarmee - wellicht zonder het zelf te beseffen - de meest relevante vraag sinds decennia.

De formele anarchistische pers verkeert in een diepe crisis. Bladen als *Freedom*, *Le Monde Libertaire* en *Directe Action* worden nauwelijks nog uit de wikkels gehaald en blinken gewoonlijk uit in slaapverwekkende retoriek. Voor veel anarchisten vormt de 'eerste cyclus' (volgens Van der Linden de periode 1870-1939) nog altijd zowel maatstaf als ijkpunt van hun denken en handelen. In het tijdschrift *Graswurzelrevolution* merkte de Duitse anarchist Lou Marin enigszins vertwijfeld op dat er geen academische intellectueel meer te vinden is voor wie het anarchisme nog als inspiratiebron geldt. En dat was aan het begin van de eeuw wel anders, vervolgt hij mistroostig - ook de 'eerste cyclus' als maatstaf nemende en daarmee *"gokkende op het kreupele paard van de arbeidersbeweging"* (Piet Kooijman). Met weemoed wijst Marin op de Angelsaksische landen waar intellectuelen van Chomsky tot Woodcock zich tot op de dag van vandaag wel door een anarchisme hebben laten inspireren: *"Hier vinden we wel degelijk kritische research die ook zijn weerslag heeft op de sociale beweging"*.

Het grootste verschil tussen continentale en angelsaksische opvattingen over anarchisme schijnt het besef van de laatste dat het anarchisme sinds de jaren vijftig en zestig een geweldige gedaantewisseling heeft ondergaan. De internationale jongerenrevolte, het ontstaan van countercultures, de variatie aan *cultures of resistance*, een *underground* en een levendige *DIY-culture ('do it yourself'*-mentaliteit) - kortom, de 'tweede cyclus' - zijn onlosmakelijk verbonden met een hedendaags anarchisme. Voor deze Engelse termen bestaan nog nauwelijks Nederlandse equivalenten; een zichtbaar bewijs van het ont-

breken van een visie op contemporaine ontwikkelingen met een anarchistisch karakter. Naoorlogse klassiekers als Theodore Roszak's *The Making of a Counter Culture. Reflections on the Technocratic Society and Its Youthful Opposition* (1968) of Anthony Esler's *Bombs, Beards and Barricades: 150 Years of Youth in Revolt* (1971) vinden we zelden of nooit onder het leesvoer van anarchisten in Nederland, Belgie of Duitsland. Wie geïnteresseerd is in *hedendaags* anarchisme dient zich dan ook hoofdzakelijk te richten op de Engelstalige literatuur en op Britse (denk aan Verso Londen of AK Press Edinburgh) en Amerikaanse uitgevers (denk aan Left Bank Seattle of Autonomedia New York). Zo kan de gemiddelde Amerikaanse anarchist je meer vertellen over de denkbeelden van Pannekoek, het Nederlandse Provo of over de Belgische situationist Raoul Vaneigem, dan de gemiddelde Nederlandse anarchist - voor wie Domela Nieuwenhuis nog altijd de belichaming is van het anarchisme. Bladen als *De Raaf* of genootschapjes als het LAS (Landelijk Anarchistisch Samenwerkingsverband) spreken gaarne van 'Britse discussies' of 'Amerikaanse discussies' indien angelsaksische auteurs ter sprake worden gebracht. Niet alleen wordt daarmee gesuggereerd dat het anarchisme een nationale aangelegenheid is, tevens wordt het eigen bed geschoond van iedere contemporaine kritiek. En zeg eens eerlijk: welke anarchist haalde het vroeger in zijn hoofd Bakoenin of Kropotkin louter te associeren met de 'Russische discussie'?

Ook Van der Lindens gedachte dat het anarchisme in intellectueel opzicht nog lang niet is uitgeput schijnt een juiste. Al blijft het de vraag of het concept van de 'tweede cyclus' een adequate toetssteen biedt - wellicht is het beter te spreken van een explosie en fragmentatie van cycli. Dit gegeven is onder meer onderwerp van studie in het prachtige boek *Senseless Acts of Beauty. Cultures of Resistance Since the Sixties* dat vorig jaar werd uitgegeven door Verso Press. De auteur, George McKay, is momenteel docent aan de Universiteit van Centraal Lancashire en heeft een loopbaan achter de rug als anarchist, activist, kraker, punk, kunstenaar en jazzmuzikant. Uitvoerig en met veel liefde voor zijn onderwerp schetst hij de samenhang en continuïteit van de Britse verzetsculturen sinds de jaren zestig: de hippies en hun Free Festivals, New Age travellers en hun nomadisme, de anarcho-punkband Crass, Rave counterculture en druggebruik en ten slotte het eco- en anti-roadactivisme. McKay maakt in zijn rapportages driftig gebruik van alternatieve media en activistische tijdschriften en weet overtuigend aan te tonen dat de verschillende verzetsculturen elkaar voeden, bevruchten, opvolgen, kritiseren en transformeren. Portretten van bekende activisten versterken zijn these alleen maar: *"Activisten als Penny Rimbaud of Fraser Clark bewegen zich voortdurend van moment naar moment: van hippie naar punk, van hippie naar rave; zo werd de idee van de Free Festivals gerevitaliseerd door punks en weer getransformeerd door rave culture"*. De culturen en momenten die McKay behandelt delen met elkaar een impliciete of expliciete politieke grondslag - subculturen zonder directe politieke implicaties (bijvoorbeeld de comics- of science fiction-culturen) laat hij buiten beschouwing. Welke karakteristieken vertonen deze verzetsculturen?

* een verzet tegen de gevestigde technocratische- en consumptieve orde;
* de keuze voor een marginale levensstijl;
* een principiele DIY-mentaliteit;
* sympathie voor 'voorlopers' als utopisten, anarchisten en situationisten;
* een voorkeur voor buitenparlementaire, directe actie;
* ongebreidelde idealistische retoriek;
* gericht op het inrichten van vrijruimtes;
* veel aandacht voor creativiteit, feesten, zines, enzovoorts;
* een breuk met arbeid en arbeidersbeweging.

Opvallend is verder dat alle culturen (*rave culture* uitgezonderd, zo meent McKay) in

meerdere of mindere mate een bijdrage hebben geleverd aan het verspreiden van de anarchistische idee. Hij citeert uit het tijdschrift *Class War* van omstreeks 1980 waarin wordt geopperd dat de punkband Crass *"meer betekent heeft voor de verspreiding van anarchistische ideeën dan Kropotkin"*. Hetzelfde tijdschrift haastte zich overigens wel te stellen dat de politieke idealen van Crass 'klote' waren omdat men weigerde het anarchisme te funderen in de klassenstrijd en de arbeidersbeweging. Vandaag de dag hangt het zieltogende *Class War* nog altijd haar klassieke dogma's aan, komen nummers niet meer regelmatig uit en blijken steeds minder kiosken bereid het blad aan te bieden - zo maken we op uit recente discussies in het even zieltogende *Freedom*.

Typerend voor een hedendaags anarchisme, of liever voor de hedendaagse anarchismen of verzetsculturen, acht McKay de gerichtheid op het construeren, in bezit nemen, inrichten en presenteren van ruimtes of zones: een weiland, een stuk bos, de ether, een stadsdeel, een kraakpand, een ravesquat, een zine, of wat dan ook. Volgens de auteur is sprake van een voortdurende annexatie en inrichting van Tijdelijke Autonome Zones. Het is de eerste maal dat een 'wetenschappelijke' studie dit door de anarchist Hakim Bey ontworpen concept van de TAZ als analytisch model neemt. In meer klassieke termen typeert McKay de verschuiving van individu/collectief naar tijd/ruimte als een afscheid van het geloof in de mogelijkheid van de revolutie en tevens als een hernieuwd vertrouwen in de mogelijkheid van een leven in voortdurende rebellie.

Een van de meest boeiende tijdschriften van de jaren negentig is het Britse *Squall* - dat wat betreft vorm en inhoud perfect past in het door McKay geschetste beeld van hedendaagse verzetsculturen. Het nummer dat voor me ligt (#13 zomer 1996) ziet er werkelijk prachtig uit, omvat 68 pagina's op A3-formaat en is rijkelijk geillustreerd met foto's en cartoons. Deze editie bevat naast korte berichten, reviews en interviews meer dan tien essays die de moeite van het lezen meer dan waard zijn. Hoogtepunten vond ik de reportage over de piraten-radiocultuur te Manchester; het vernietigende commentaar op McDonald's pogingen de regenwouden tot asfaltjungles te reduceren; het interview met de veroordeelde dierenbevrijder Keith Mann; en een analyse van de nieuwe wetgeving tegen parties, festivals en hometapers. En om nog even in de sfeer te blijven: *Squall* #13 bevat tevens een interview met George McKay waarin deze door Ally Fogg aan de tand wordt gevoeld over *rave culture*. Van alle verzetsculturen is McKay namelijk het minst gecharmeerd van deze dance & dopebeweging. Fogg dient hem ongezouten van repliek en houdt hier vol dat de politieke dimensie van de rave groeiende is.

Van de Nederlandse en Belgische tijdschriften delen slechts *Ravage*, *Buiten de Orde* en *De Nar* het besef van de 'tweede anarchistische cyclus' - het besef dat hun lezers deel uitmaken van een grote variatie aan non-profit/DIY- verzetsculturen. Het zijn dan ook deze tijdschriften waarin een hedendaags anarchisme zichtbaar wordt gemaakt. Bladen die zich in de 'eerste cyclus' geworteld willen zien, zijn er niet meer of worden een voor een opgeveegd door de bezemwagen die *Buiten de Orde* toch is geworden. *Ravage* en *De Nar* borduren eigenzinnig voort op hun vele anarchismen en *Buiten de Orde* lijkt uit te groeien tot de Nederlandse variant van *Squall*. Het laatste nummer dat voor me ligt (#4 1996) bevat onder meer een vertaling van een hoofdstuk uit McKay's *Senseless Acts Of Beauty* en heeft ook het interview van raver en activiste Ally Fogg met McKay afgedrukt. Ook in theoretisch opzicht schijnt *Buiten de Orde* zich bewust te worden van de paradigmaverschuivingen binnen het anarchisme en de verzetsculturen. In een prikkelend artikel, getiteld *De ontmaskering van het anarchisme*, schetst *Ravage*-redacteur Freek Kallenberg nogmaals de ondergang van de 'eerste cyclus' en opent hij perspectieven voor vele vormen van verzetsculturen.

Feminisme, ecologie en situationisme - de belangrijkste ideële toevoegingen aan de hedendaagse anarchismen - zijn ook alle present in het driemaandelijkse tijdschrift *verZ* dat wordt gemaakt in het Belgische Hasselt door Roger Jacobs en Johny Lenaerts. *verZ* is een moedig blad dat heldere essays bevat vanuit vooral ecologisch (Bookchin) en situationistisch (Vaneigem) perspectief; al lijkt er nauwelijks sprake van wederzijdse bevruchting tussen beide werelden. Of zoals een Nederlandse anarchist zich in een brief aan ondergetekende afvroeg: *"Hoe kunnen sociale ecologie en situationisme nu samengaan?"* Ik antwoordde hem: *"Dat kan ook niet, maar wees blij dat anarchisten eindelijk weer een pluralisme omarmen"*. Sinds 1989 verschijnen overal in het Engelse taalgebied weer introducties tot het situationisme - de laatste (en voorlopig aardigste en meest toegankelijke) is de door AK Press uitgegeven bundel *What Is Situationism? A Reader* (1996) waarin verschillende auteurs het belang schetsen van situationistische ideeën voor de huidige tijd. Wie geen geld of tijd heeft deze bundel aan te schaffen doet er goed aan de afleveringen van *verZ* bij te houden, want Johny Lenaerts is bezig met een serie artikelen over de situationistische idee en cultuur. Ik kan me alleen maar aansluiten bij de opening van zijn artikel *Sabotage van de consumptiemachine* (#5 1997): *"De theorie dat de totale heerschappij van de waar een feit is en dat er geen alternatief meer kan worden geformuleerd, kan op rekening geschreven worden van Jean Baudrillard, die veel van de ideeënwereld van de situationisten gepikt heeft om het vervolgens te bekampen door de revolutionaire angel eruit te trekken, haar band met de algemene subversie te doorsnijden, en het vervolgens in een universitaire uiteenzetting te gieten"*.

Als de hierboven genoemde bladen en boeken iets laten zien, dan is het wel de wetenschap dat er tussen het anarchisme van de 'eerste cyclus' en het postmodernisme van Baudrillard com suis nog altijd een wereld van verzet, tegencultuur, oppositie en creativiteit schuil gaat: de wereld van de anarchie of, zoals je wilt, de wereld van de anarchismen. Of in het commentaar van George McKay: *"De jaren negentig hebben een geweldige opmars laten zien van het fenomeen van de directe actie. Alhoewel dit proces grotendeels wordt gedragen door afzonderlijke one-issue protesten openen zich nieuwe perspectieven: het verzet opereert volledig buiten het traditionele kader van links en rechts. Nieuwe ruimtes en gemeenschappen worden ingericht, andere inzichten geboden - niet altijd eenvoudig voor traditionele politieke activisten, of zoals Stuart Hall en Martin Jaques ooit opmerkten: Links houdt niet van wandelingen op onbekend terrein, men treft hier teveel wantrouwen aan"*.
Siebe Thissen

LITERATUUR & ADRESSEN:

* Ally Fogg, 'Britse actiebeweging te boek gesteld', in: *Buiten de Orde* (#4 1996), adres Buiten de Orde: postbus 1338, 3500 BH Utrecht;
* Nigel Harle, 'Opkomst en verzet van de Donga-stam', (vertaling van hoofdstuk 5 uit McKay's Senseless Acts), in: *Buiten de Orde* (#4 1996);
* Stewart Home (ed.), *What is Situationism? A Reader* (AK Press Edinburgh-San Francisco 1996) - met onder meer bijdragen van Sadie Plant, Jim Martin, Alastair Bonnett en Bob Black - adres AK Press: POBox 12766, Edinburgh, Scotland, EH8 9YE, UK;
* Freek Kallenberg, 'De ontmaskering van het anarchisme', in: *Buiten de Orde* (#4 1996);
* 'KM for FP bookshop workers, Our bookshop workers reply to their critics' (onder andere over de problemen rondom *Class War*), in: *Freedom. Anarchist Fortnightly* (25-1-1997), adres Freedom: Angel Alley, 84b Whitechapel High Street, London E1 7QX, England, UK;
* Johny Lenaerts, 'De situationisten: sabotage van de consumptiemachine', in *verZ* (#5 1997), adres: Roger Jacobs, Kempenhof 45, 3500 Hasselt, Belgie;

* Left Bank Distribution, *The 1997-Catalog of Books, Pamphlets, Zines & Newspapers* - adres: Left Bank, 1404 18th Avenue, Seattle, WA 98122, USA;
* Marcel van der Linden, 'Eerste Jaarboek Anarchisme', in: *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse* (1995);
* Lou Marin, 'Anarchie als wissenschafliches Steckenpferd?', in: *Graswurzelrevolution* (#214 1996), adres: Kaiserstrasze 24, 26122 Oldenburg (Oldb), D 4025 E, Deutschland;
* George McKay, *Senseless Acts of Beauty. Cultures of Resistance Since the Sixties* (Verso London/New York 1996), adres Verso: 6 Meard Street, London, W1V3HR, England, UK;
* *De Nar*, adres: De Nar VZW, Postbus 104, B-1210 Brussel 21, Belgie;
* Hans Ramaer, *Anarchisme in Nederland. Continuïteit en verandering van een sociale beweging* (Erasmus Universiteit Rotterdam 1983);
* *Ravage*, adres: Van Ostadestraat 233n, 1073 TN Amsterdam (020-6761773);
* Fred Valkenburg, 'Openingsrede Eerste Congres Pais 12 oktober 1996', in: *'t Kan Anders* (#5 1996), adres: Vlamingstraat 82, 2611 LA Delft;
* Ursula Wills Jones, 'Radio Pirates', in: *Squall* (#13 1996), adres Squall: POBox 8959, London N19 5HW, England, UK.

BOEKBESPREKINGEN

DEMOCRATIE EN MARKTECONOMIE

De Betuwelijn, de hoge snelheidslijn, een tweede nationale luchthaven, vier, acht, nee, tienbaanswegen....., de Neurenbergse *freier Publizist* Robert Kurz zal een glimlach niet kunnen onderdrukken. Terwijl premier Kok meent Nederland plankgas de volgende eeuw in te moeten loodsen, weet Kurz wat zich aan gene zijde van de eeuwgrens bevindt: een reusachtige afgrond. En op die afgrond rijden we met z'n allen in volle vaart af. Dat is althans het beeld dat deze historicus, filosoof en politicoloog in de onlangs bij uitgeverij Ravijn verschenen essaybundel *Bij het scheiden van de markt* schetst.

Kurz kan er wel om lachen. Niet omdat hij genoeg heeft van het leven en hoopt dat er zo snel mogelijk een eind aan komt. Nee, Kurz amuseert zich over de dreigende ineenstorting van de democratie en markteconomie omdat het de arrogante linkse politici en intellectuelen die na de ineenstorting van de communistische maatschappijen ("het eeuwige alternatief") kozen voor een wereld volgens liberaal democratisch recept lelijk in hun hemd zet. De "ruimte die het verloren alternatief had achtergelaten", werd echter niet bezet door het westerse, liberaal-economische, individualistische, op ondernemers en markt georiënteerde paradigma. In plaats daarvan stroomde het pseudo-religieuze en het etnische fundamentalisme de lege ruimte binnen. Hoewel Kurz erkent dat deze fundamentalismen, evenals het toenemend racisme in het westen gevaarlijk zijn, ziet hij ze als "het verdiende loon voor de overmoed van de markteconomie." Ze vormen de schaduwzijde van een markteconomie die zelf doorgedraaid is, die de grenzen van haar eigen logica reeds lang bereikt heeft en die deze daarom constant zelf moet overschrijden.

Deze overschrijding kan niet te lang meer doorgaan. De fossiele brandstoffen raken uitgeput en daarmee bereikt het 'verbrandingskapitalisme' haar eigen 'absolute' grens. De vraag is overigens of we zo ver komen, want waarschijnlijk komen de natuur en de mens door de verstikkende vervuiling al eerder aan hun einde. Naast deze externe grenzen is er de interne crisis van het marktsysteem zelf. Volgens Kurz bestaat er strikt genomen slechts één enkel ontwikkeld 'regulerings-' en 'accumulatiemodel' dat tegelijkertijd het eerste en het laatste is: namelijk het fordistische. Door de massale werkloosheid als gevolg van de automatisering is de fordistische cirkel (dat is: de arbeider kan een hoger loon krijgen door wetenschappelijke bedrijfsvoe-

ring en massaproduktie waardoor deze massaal kan consumeren, zodat de vraag toeneemt, de winsten en de lonen stijgen en er weer meer geconsumeerd kan worden, *ad absurdum*) echter doorbroken. De snelheid waarmee de arbeid wordt 'weggerationaliseerd' overtreft de snelheid waarmee de markten groeien. De poging die nu wordt ondernomen om kapitaal zonder arbeid te laten accumuleren, zal het slechts houden tot de volgende financiële crash.
Wie denkt dat een links sociaal-ecologisch herstructureringsprogramma het naderende onheil af kan wenden, komt volgens Kurz bedrogen uit. Democratisch links stond immers nooit kritisch tegenover de basisvormen van het marktsysteem (waar en geld, geld en prijs, loon en winst) als zodanig, maar tegenover de manier waarop ze werden toegepast. De opheffing van het markteconomisch kwaad werd niet voorgesteld als de opheffing van de markteconomische vormen, maar als de onderwerping ervan aan een socialistische politieke subjectiviteit. De schuld van de 'onrechtvaardigheid' kwam hierdoor niet bij het marktsysteem te liggen, maar bij de kapitalist. Deze moest door de democratische staat aan de leiband worden gelegd. Deze democratische ethiek nu is bij haar grens aangekomen omdat de markteconomie haar grens heeft bereikt en eigenlijk al overschreden.
Bovendien was de democratische ethiek altijd al gebaseerd op het idee dat de markt en de staat een alternatief voor elkaar vormden. Dit nu is volgens Kurz een hardnekkig misverstand. "Markt en staat, geld en macht, economie en politiek, kapitalisme en socialisme zijn in werkelijkheid geen alternatieven, maar één en hetzelfde historisch 'veld' van de moderne tijd. (...) Dit 'veld' als geheel is het warenproducerende systeem van de moderne tijd, de totaal geworden warenvorm, de onophoudelijke metamorfose van abstracte arbeid in geld, het proces van 'onderwerping aan de wet van de waarde' of de abstracte economisering van de wereld." Alle ideologieën, zo stelt Kurz, baseren zich op ditzelfde referentiekader. Zowel de communistische als de nationaal-socialistische(!) als de kapitalistische maatschappijen hadden of hebben het geld tot doel van elke activiteit gesteld. Daarmee hebben ze doel en middelen omgedraaid en de werd de mens slaaf van zijn eigen scheppingen.
Mogelijke uitvluchten bevinden zich volgens Kurz dan ook alleen aan gene zijde van markt en staat. Daar zijn mogelijkheden voor 'autonome activiteiten', los van de fetisjen van staat en markt en van hun medium geld. Omdat Kurz zich realiseert dat dit niet in één klap zal gebeuren, denkt hij aan een langdurig transformatieproces, waarbij de hulpbronnen eerst losgekoppeld worden van het geld en zijn criteria (bijvoorbeeld terugdringen van loonarbeid door arbeidstijdverkorting zodat er meer tijd vrijkomt voor zelfhulp en eigen initiatieven). Zelf vind ik de passages waarin hij dit idee uitwerkt het zwakste deel van de bundel. Kurz lijkt toch nog te vertrouwen op een beetje goede wil van de kant van de markt en de staat. Zo ziet hij onder meer mogelijkheden in de overdracht van bevoegdheden aan grensoverschrijdende zelf-hulp organisaties (Greenpeace, Amnesty, Artsen zonder Grenzen) en supranationale vakbondsactiviteiten. Dit soort organisaties hebben echter ook nooit de indruk gewekt 'autonome activiteiten' op prijs te stellen, tenzij ze passen binnen hun eigen doelstellingen. Het omverwerpen van markt en staat hoorden daar voor zover ik weet nooit bij.

Ondanks de halfslachtige uitwerking van de 'ontsnappingsroute' is de wijze waarop Kurz vanuit het ondergangsperspectief in een zevental essays de moderne geschiedenis analyseert overtuigend. Daarbij weet hij af en toe een aantal originele verbanden te leggen en een aantal linkse illusies te ontrafelen. In die zin is het ook een prikkelend boekje voor anarchisten die zich vastklampen aan het linkse gedachtengoed. Wellicht zal Kurz hen wel weten te overtuigen dat dit nergens toe leidt. (FK)

Robert Kurz, Bij het scheiden van de markt; over de ineenstorting van democratie en markteconomie; Ravijn, Amsterdam 1996; Arsenaal-reeks; f14,90. Te bestellen door f14,90 + f2,50 porto over te maken op giro 2424940 o.v.v. 'Kurz'.

ARBEID

Het huidige arbeidsbestel lijkt steeds meer op een mallemolen. De ene afslanking, downsizing, reorganisatie volgt de andere in snel tempo op. Volgens moderne economen en managementgoeroe's horen organisaties niet stil te staan, maar permanent in beweging te verkeren en te 'dansen'. Werkgevers gaan maar door met het stellen van steeds hogere eisen aan hun werknemers. De moderne employee hoort voor alles goed opgeleid, flexibel, creatief en fanatiek te zijn en ingesteld op een moordend werktempo. Alle bedrijven proberen volgens een vaste wetmatigheid van het kapitalistische economische stelsel met steeds minder mensen meer goederen en diensten te produceren. Gaandeweg is een nieuw arbeidsethos ontstaan dat zich het best laat samenvatten met de begrippen 'vlugger, gedrevener, harder, competitiever': werken is in alle opzichten topsport geworden (zie ook de bijlage van *Intermediair*, 24 januari 1997).

In zijn recent verschenen *Nachtmerries op een duivels oorkussen* onderzoekt de politicoloog Ton Geurtsen de opkomst, ontwikkeling en mogelijke ondergang van het westerse arbeidsethos. Het boek is een bewerkte en aan nieuwe ontwikkelingen aangepaste versie van zijn onder begeleiding van Hans Achterhuis in 1987 geschreven doctoraalscriptie.

Uitgangspunt van het boek is de door Achterhuis terecht gesignaleerde spanning tussen arbeid en werkloosheid. Aan de ene kant maakt arbeid mensen ongelukkig en soms zelfs ziek, aan de andere kant wordt arbeid ook als een soort medicijn gezien dat mensen gezondheid brengt en juist gelukkig maakt. Geurtsen werpt zich met enthousiasme èn zaakkennis op de historische redenen die ten grondslag liggen aan deze paradox tussen arbeid en werkloosheid.

De indeling van het boek is overzichtelijk. Na een algemene, verkennende inleiding begint Geurtsen in het derde hoofdstuk met een filosofische reflectie over arbeid. Mede op basis van de inzichten van Karl Marx, Hannah Arendt, André Gorz worden de achtergronden van arbeid en het arbeidsbegrip in kaart gebracht. In het vierde hoofdstuk volgt een logisch-historische analyse van het burgerlijk arbeidsconcept, mede op basis van de ideeën van (wederom) Marx, Foucault, Weber, Freud en Marcuse. Speciale aandacht wordt in dit deel besteed aan de bekende schaarsteproblematiek. In het vijfde hoofdstuk worden de eerdere bevindingen samengevat en conclusies getrokken, terwijl in het laatste hoofdstuk het hedendaagse arbeidsbestel en zijn alternatief aan een nadere beschouwing worden onderworpen.

Ondanks een merkwaardige overmaat aan aandacht voor Marx' arbeidsconceptie (die bovendien naar mijn idee toch iets te ophemelend en kritiekloos wordt besproken), kan worden vastgesteld dat Geurtsen de verschillende theorieën op niveau weet te behandelen. Zijn analyses zijn precies en veelal helder: hij kent de klassieke denkers en geeft ze adequaat en toegankelijk weer voor een breder publiek. Een bezwaar is dat de analyses zowel qua keuze van denkers als wat betreft de uitkomsten niet ècht verrassend en vernieuwend zijn. Maar het boek geeft op zich een lezenswaardig overzicht en verschaft de niet-expert (voor wie dit werk toch is bedoeld) interessante informatie.

Een technisch probleem van het boek is dat de theoretische hoofdstukken 3 en 4 te sterk uitwaaieren. Er wordt een scala aan denkers besproken, van Habermass, Giddens, Descartes, Kant, Van Aquino, Smith, Aristoteles, Mill en nog vele, vele anderen. De omwegen die worden gemaakt stellen zelfs een geduldige lezer danig op de proef en zelfs de auteur moet op pagina 172 toegeven dat het tijd wordt enigermate schoonschip te maken om de rode draad uit de voorafgaande verhandeling te kunnen destilleren. Een meer bescheiden aanpak, met aanzienlijk minder

filosofen en méér gerichte aandacht voor de centrale lijn in het betoog, zou het boek zeker overtuigender en krachtiger hebben gemaakt.

Ondanks deze vormtekorten, waarschijnlijk toch het gevolg van het ongetwijfeld lastige ombouwwerk van de oorspronkelijke scriptie naar een echt boek, heeft het geschrevene mijn sympathie en wel om vier redenen.

1. Het boek legt scherp de huichelachtige praktijk bloot dat in onze maatschappij de niet-produktieven nog altijd tot arbeid worden gedisciplineerd onder het volgende valse motto van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR): "Arbeid was en is een van de belangrijkste verdelingsmechanismen van een moderne maatschappij en daarmee een van de hoofdroutes tot een brede maatschappelijke participatie; arbeid verdeelt - direct of indirect - geld, macht, aanzien en geluk" (p 214).

2. De staat voert een bewust beleid om onafhankelijke basisinitiatieven rond arbeid te negeren en te onderdrukken. De overheid is buitengewoon bang dat grote groepen zich zullen afwenden van zware, vuile en stressvolle loonarbeid en maakt alternatieven doelbewust onaantrekkelijk (door het opleggen van strafkortingen/het constant en ongefundeerd ophemelen van betaalde arbeid, etc.).

3. In een aantal sterke passages maakt Geurtsen het verband tussen het doorgedraaide arbeidsbestel en de toenemende milieuvervuiling en aantasting van de aarde goed duidelijk. Het gaat er niet zozeer om dat mensen arbeiden, maar hoe en met welke doeleinden zij dat doen. Een groot deel van alle arbeidzaamheid leidt alleen maar tot louter economische groei en een toenemende aantasting van de leefomgeving. Uiteindelijk leidt hem dit tot een overtuigend pleidooi tegen de overwaardering van loonarbeid en juist voor vrijwilligersactiviteiten, vriendschapsnetwerken en de zogenaamde eigenwerkbeweging. Hij breekt ook op een aansprekende wijze een lans voor een versoberde maatschappij waarbinnen de kwaliteit van het leven centraal staat en een ieder zich via zinvolle bezigheden kan ontplooien binnen sociale netwerken buiten de zogenaamde 'officiële' loonarbeid.

4. Het boek laat scherp zien dat de maatschappelijke vooroordelen over de positieve kanten van werk door de overheid nog altijd op buitengewoon moralistische wijze worden bekrachtigd. Hierdoor worden burgers zonder betaalde arbeid ten onrechte gestigmatiseerd en versterkt de overheid de betreurenswaardige tweedeling tussen loonarbeid en alternatieve vormen van arbeid en werk.

Het boek eindigt met een stellingname voor een "arbeidsloos inkomen dat zonder enige tegenprestatie, dat wil zeggen als onvervreemdbaar mensenrecht, wordt toegekend aan elk individu". Tevens zouden alle beroepsgroepen consequent opengesteld dienen te worden voor vrijwilligers en zou de economie "gesocialiseerd" dienen te worden (pp. 228-231). Of dit nu echt de drie belangrijkste stappen zijn, durf ik eerlijk gezegd te betwijfelen. Zoals de auteur zelf toegeeft, klinken deze maatregelen - hoe sympathiek ook - tamelijk utopisch in de oren en is het maar volledig de vraag of in het bijzonder van een algehele socialisatie van de economie alleen maar voordelen zijn te verwachten. Er worden toch onvoldoende argumenten gegeven om dit idee op werkelijk overtuigende wijze kracht bij te zetten.

Het werk van Geurtsen kan hoe dat ook bijdragen tot een kritische houding ten opzichte van de zelfgenoegzame beleidsmakers en politici die niets anders kunnen verzinnen dan telkens nieuwe Melkertbanen en die zonder diepgaand na te denken loonarbeid blijven propageren als dè norm van de maatschappij. Uiteindelijk gaat het in het leven toch om geluk en zelfverwerkelijking en niet om de slavernij van een baan! (MdG)

Ton Geurtsen, Nachtmerries op een duivels oorkussen. Opkomst, ontwikkeling en mogelijke ondergang van het westerse arbeidsethos; Baalprodukties/Papieren Tijger, Sittard/Breda 1996; 264 pag.; f35,-

AFHAKEN

Eind vorig jaar heeft Baalprodukties een derde deeltje uitgegeven in de reeks 'De kunst van het afhaken': *Trespassers' Trips*. Het is geschreven door Cor Gout, een onafhankelijk publicist, kunstenaar en radiomaker. Hij leverde bijdragen aan het IKON-programma *Met het oog op de andere wereld* en treedt op als zingende dichter. Hij publiceerde onder andere in het undergroundtijdschrift *Trespassers W* en hij behoort tot de situationisten die de spektakel- en consumptiemaatschappij kritiseren. Met zijn band, ook onder de naam Trespassers W, maakte hij tournees door Europa en de USA. Verslagen daarvan die voor een deel al in divere bladen zijn verschenen, zijn nu gebundeld uitgegeven. Met de Trespassers-bus worden de afstanden overbrugd naar de diverse optredens en bezoeken afgelegd bij linkse alternatieven. Op een tour door Duitsland ondekte hij het fenomeen van de *Infoläden*. Dat zijn winkeltjes, soms ook wel uitgeverijtjes, die functioneren in de alternatieve cultuur. Natuurlijk kennen wij ook hier te lande zulke initiatieven, waar op kleinschalige wijze gestalte wordt gegeven aan de praktische uitvoering van ideeën. Het boekje beschrijft niet de optredens en de muziek, maar bevat impressies en kritische beschouwingen van opgedane indrukken. (WdL)

Cor Gout, Trespasser's Trips. Verslagen en afdwalingen; Baalprodukties, Sittard 1996. Voor bestelling: f18,50 overmaken op giro 5394767.

ITALIË

De studie die Tom Welschen over de Italiaanse politiek in de jaren zeventig en tachtig schreef, voorziet zonder meer in een leemte. In Nederland weten we weinig over Italië en nog minder over de politici en het parlementaire systeem dat ze al die jaren overeind gehouden hebben. Vernieuwing, democratisering, inspraak, het zijn in Italië - meer dan hier - volstrekt nietszeggende woorden; de beloften van politici zijn er net zoveel waard als de lire en opportunisme kenmerkt van links tot rechts de politiek van alledag.

Welschen (die als gastredacteur betrokken is bij het komende Italiënummer van dit tijdschrift) heeft zich tot taak gesteld de geschiedenis te schrijven van de buitenparlementaire beweging in die bewogen periode, waarin gijzelingen en politieke moorden aan de orde van de dag waren. Centraal daarbij staat de verhouding tussen de gevestigde politieke partijen (inclusief de communistische) die een 'partitocratie' vormden (en nog steeds vormen!) en de strijd die radicaal-links en extreem-rechts daartegen voerden. Zoals bekend schakelde deze partitocratie desnoods fascistische en maffiose benden in om zijn positie te behouden.

Wat toch opvalt in Welschens zeer gedetailleerde beschrijving zijn drie zaken. Allereerst de in vergelijking met Nederland oneindig veel heftiger, veelomvattender en ook veel gewelddadiger aanvallen van buitenparlementair links (de moord op Moro in 1978 was er slechts één uit velen) op het politieke systeem met zijn fraude, corruptie en cliëntisme. Evenzo was de repressie van de staat en het fascistische terrorisme (de bomaanslagen kostten honderden doden) voor Nederlandse begrippen onvoorstelbaar.

Ten tweede is het opmerkelijk hoezeer óók radicaal-links niet buiten de traditionele kaders wist te treden. Hoewel studenten en intellectuelen een zeer belangrijke rol in de vele gauchistische groepen ter linkerzijde van de communistische partij speelden, was een benepen soort arbeiderisme overheersend. Veel te weinig had buitenparlementair links oog voor de internationale economische krachten, onderschatte ze de macht van het bedrijfsleven en had ze onvoldoende besef van de consequenties die dat alles voor de positie van de factor arbeid teweeg bracht. Buitenparlementair links werd dan wel 'anarcho-communistisch' genoemd, feitelijk waren de meeste groepen intolerant sectarisch en ouderwets leninistisch.

In de derde plaats valt op hoezeer buitenparlementair links de middengroepen negeerde, zich er meestal tegen afzette. Door hun ideologisering wisten deze marxisten-van-de-

daad zich volledig te vervreemden van de (kleine) burgerij, juist de sociale klasse die het proletariaat in omvang aan het overvleugelen was. De woede en onmacht van deze Italianen over het politieke systeem pasten niet in de schema's van de klassenstrijd. Het resultaat was dan ook dat de middengroepen in de jaren tachtig massaal hun heil zochten bij populistische partijen als de Liga Noord. Evenzeer met dedain reageerde buitenparlementair links op 'burgerinitiatieven' - met name op milieugebied - die niet pasten binnen het klassieke kader van kapitaal versus arbeid Dat alles is tekenend voor het beperkte politieke inzicht van radicaal-links in die jaren.

De sterkte van Welschens geschiedschrijving, waarbij de lezer de strijd als het ware van dag tot dag kan mee beleven, is tegelijk ook de zwakte ervan. Te weinig is er in zijn studie sprake van een alomvattende historisch-politieke terugblik. Niettemin kan niemand die zich in de Italiaanse samenleving wil verdiepen dit proefschrift ongelezen laten. (HR)

Tom Welschen, Het Italiaanse complex. Partijen en bewegingen van 1970 tot 1990; Thoth, Bussum 1996; 512 pag.; geïll.; f49,50.

BESTUUR

Het binnenlands bestuur is al decennia 'in beweging'. Het zijn niet de anarchisten die dat op hun geweten hebben. Het zijn de maatschappelijke problemen die dat hebben bewerkstelligd. Een reden voor de onrust is dat de schaal van het binnenlands bestuur geen gelijke tred met de groei in omvang van de maatschappelijke problemen heeft kunnen houden.

Het is natuurlijk helemaal de vraag of die schaal wel mee zou moeten groeien, want waar houdt dat dan op? Het 'drugsprobleem' bijvoorbeeld heeft zo'n vorm aangenomen dat zelfs gemeenten van een omvang als Amsterdam of Rotterdam er nauwelijks raad mee weten. Misschien trekt grootschaligheid wel zo'n probleem aan omdat het makkelijk is daarin anoniem onder te gaan. Het is mede in dat licht op te merken dat een stadsprovincie ook niet in staat zal zijn het 'drugsprobleem' op te lossen. De bestuurlijke schaalvergroting als middel tegen een dergelijk probleem gebruiken, levert alleen op dat gemeenten als Amsterdam of Rotterdam niet langer alleen voor de kosten van de bestrijding van zo'n probleem opdraaien (de kosten worden dan namelijk over een groter aantal inwoners uitgesmeerd).

Misschien zou het drugsprobleem beter aangepakt kunnen worden door in plaats van voor grootschaligheid (stadsprovincie) voor kleinschaligheid (dorpen) te kiezen. Als de samenleving weer in al zijn menselijkheid herkenbaar zou zijn, de sociale anonimiteit zou worden teruggedrongen, dorpen weer een herkenbare sociale identiteit opleveren voor mensen, dan wordt bijvoorbeeld geborgenheid weer herkenbaar. Dat kan weer bijdragen om het aantal verdoolden te laten verkleinen.

Nu weet ik wel dat je in deze tijd niet met zulke praat aan moet komen, want op zijn minst klinkt het niet modern. En modern moet je zijn, als dat ook al niet is achterhaald. In de mode is veeleer om post-modern te zijn. Daarvan wil menig hedendaagse wetenschapper getuigen, zo ook Paul Frissen, hoogleraar bestuurskunde (Tilburg).

Frissen zegt in zijn boek *De virtuele staat* dat de creatie van stadsprovincies een achterhaalde poging tot bestuurlijke reorganisatie is. Als de stadsprovincie mede ingevoerd zou moeten worden vanwege de bestrijding van het drugsprobleem (wat onder 'volksgezondheid' valt en met grote kans daarop in het takenpakket van de stadsprovincie zal zitten), dan kan Frissen wel eens gelijk hebben. Maar gaat zijn zienswijze ook op voor een aantal andere knelpunten, bijvoorbeeld de ruimtelijke ordeningsproblematiek? Dat is de vraag. Het lastige van het boek van Frissen is dat er met betrekking tot dat soort vragen geen inzicht wordt geboden hoe die te beantwoorden. Of dat moet bij ICT liggen. ICT (informatie- en communicatietechnologie) is het wondermiddel dat Frissen in de

aanbieding heeft (oh ironie!). Waarom prijst hij dat middel aan? En waarom besteed ik aandacht aan zijn boek?
Frissen betoogt dat ICT leidt tot horizontalisering, autonomisering en de-territorialisering. *Horizontalisering* vindt plaats in bestuurlijke processen waarin de overheid een van de actoren is in netwerken ('platte' organisaties; afwezigheid van hiërarchie). In bestuurlijke processen moet door die horizontalisering steeds meer rekening worden gehouden met *autonome* organisaties. ICT faciliteert die processen. In de derde plaats maakt ICT tijd-ruimtelijke belemmeringen en daarmee het praten over schaalproblemen, achterhaald. *Territoir*, gebied, 'ruimte', is in bestuurlijke processen geen factor van belang meer. Een stadsprovincie willen instellen is daarmee in de ogen van Frissen een 19de eeuws anachronisme.
Welnu, die horizontalisering, autonomisering en de-territorialisering maken dat de 'staat' in lucht op gaat. Dat moet anarchisten toch als muziek in de oren klinken. Het 'bestuur' is iets zonder centrum en het is niet territorium-gebonden. Dat is wat bij Frissen *virtuele staat* heet. Hij voegt daar zelf aan toe dat het anarchisme eindelijk bestaat.
Hoewel het boek van Frissen met betrekking tot een aantal punten is te kritiseren, beperk ik mij tot die anarchisme-verwijzing. Op dat punt zakt de tekst namelijk af naar het niveau van borreltafelpraat. Want Frissen oppert niet meer dan dat cyberpunk een vorm van *pragmatisch anarchisme* is. Het Internet heeft het *reëel bestaande anarchisme* voortgebracht, zegt hij vervolgens. En daarmee is zijn verhaal op dit punt uit. Frissen is hier een keizer zonder kleren. Het zijn immers nogal geen beweringen die hij doet, die evenwel verder zonder grond blijven. Zo kon hij een boek van 350 bladzijden schrijven over het schijnbare ('virtuele'), over het niets dus, over de niet bestaande staat. Hallo, hoe zit het dan met het leger en de ME bijvoorbeeld en met het OM dat de redactie van een kritisch redacteuren-collectief binnen valt onder medeneming van het archief en de computers? Niks schijnbaar dus. Harde werkelijkheid!
Wie over het bestaande binnenlands bestuur meer serieuze kost van niet al te hoge moeilijkheidsgraad wil lezen, kan bij een andere hoogleraar bestuurskunde (Leiden) terecht, te weten Wim Derksen. Deze legt zich toe op het beschrijven van het reilen en zeilen van de 'gemeente' (de bestuursorganisatie en de burgers). Voor onder meer de 'pragmatisch-anarchisten', die zich met het gemeenteraadswerk inlaten, kan deze tekst een aardige vraagbaak vormen. Naast een beschrijving van de organisatie van de lokale democratie treft men er ook hoofdstukken in aan over het gemeentelijk beleid en de bestuurlijke verhoudingen. (ThH)
W. Derksen. Lokaal bestuur; Vuga, Den Haag 1996; 206 pag.; f59,-.
P.H.A. Frissen, De virtuele staat. Politiek, bestuur, technologie: een postmodern verhaal; Academic service, Schoonhoven 1996; 361 pag.; f49,50.

ANARCHISME

In de vorige *AS* (Derde Jaarboek Anarchisme) besprak Ton Geurtsen Arthur Lehnings *Spaans Dagboek*. De distributie van dit boek wordt verzorgd door Pamflet en Rode Emma en kan besteld worden door het overmaken van f30,70 (incl. porto) op postgiro 4746927 van Rode Emma, postbus 11378, 1001 GJ Amsterdam. Samen met De Vrije Socialist is Rode Emma verder uitgever van een brochurereeks waarin onlangs weer drie deeltje verschenen zijn. Alle titels bevatten de teksten van lezingen die de voormalige *Vrije Socialist* elke eerste zondag van de maand in Amsterdam organiseert (info 020-6120518).
Murray Bookchin en de sociale ecologie van Roger Jacobs geeft in een kort bestek een overzicht van het denken van Bookchin; *Anarchisme in Noord-Nederland (1918-1940)* van Arie Hazekamp schetst de libertaire beweging in het Noorden tijdens het interbellum, met als 'motor' het Groningse propagandablad *De Arbeider*, en *De Russische revo-*

lutie en de voormalige Sowjet-Unie van Bas van der Plas biedt een (somber) beeld van het huidige Rusland (in dit informatieve boekje tevens een korte inleiding door Peter Zegers en een aan *De AS* 111 ontleend artikel van Wadim Damier). De brochures van ca. 30 pagina's kosten ƒ4,90 per stuk en zijn te bestellen via Rode Emma. Overigens werkt Hazekamp al jaren aan een onderzoek naar de vrij-socialistische beweging in Noord-Nederland. Zijn studie daarvan verschijnt eind van dit jaar bij Xeno in Groningen. (HR)

ZELFMOORDBOEK

Ponta Delgada, de hoofdplaats van São Miguel - één van de Azoren - heeft een universiteit die doet denken aan bepaalde Noordamerikaanse inrichtingen voor hoger onderwijs: lommerrijk en afgelegen. En waar een universiteit is, zijn academische boekhandels. In de herfst van 1993 trof ik in één hiervan een stapeltje van vier boeken aan van Henri Roorda. *O meu suicidio* - Mijn zelfmoord dus. Intrigerende titel, intrigerende plaats zo op een eiland midden op de oceaan, intrigerende naam: onmiskenbaar Nederlands, nee Fries, gecombineerd met een Franse voornaam. Blijkens het impressum lag in de genoemde boekhandel liefst één procent van de gehele oplage.

Het raadsel werd nog groter toen boek noch schrijver te vinden bleken in de nationale bibliografie van Portugal. Ik zal niet de details van de spannende speurtocht geven die mij via de vader van de schrijver, Sicco Roorda van Eysinga, auteur van *Uit het leven van Koning Gorilla*, tenslotte bij Henri terecht bracht: anarchistisch pedagoog in Zwitserland, schrijver van humoristische schetsen, waarvan *Mon suicide* de laatste was, omdat de schrijver na voltooiing inderdaad zijn leven beëindigd heeft.

Intussen moet Jean A. Schalekamp Roorda van Eysinga ook ontdekt hebben. Blijkens zijn verslag in *Hollands Maandblad* nr. 10 (1995) dankzij een heruitgave van *Mon suicide* uit Zwitserland (1992). De Portugese uitgave moet hierop gebaseerd zijn. Schalekamp, die toch bekend moet zijn met het fenomeen 'anarchisme' - lezers kennen hem misschien als schrijver van een boek over Mallorca tijdens de Spaanse burgeroorlog - noemt dit in zijn artikel in het geheel niet. Toch was dit 'isme' onontkoombaar in verband met Henri Roorda van Eysinga: vanwege zijn vader en vanwege zijn eigen uitgesproken wens tot het schrijven van de definitieve anarchistische roman. En niet te vergeten omdat hij onderwijsvernieuwer was, die nog met Ferrer heeft samengewerkt, schrijver van *Le pédagogue n'aime pas les enfants. L'école et l'apprentissage de la docilité* en *Avant la grande réforme de l'an 2000.* Het eerstgenoemde werk is vertaald in het Duits en in het Armeens. Verder gaat deze anarchistische onderwijsvernieuwer volgens het achterplat van zijn Oeuvres complètes door het papieren leven als "de grootste humorist van Franstalig Zwitserland". Dat kan geen vrolijk volkje zijn, ben ik geneigd te denken na zo'n mededeling - tja, Calvijn was ook Franstalig Zwitser avant la lettre...

Ik verneem dat er nu kameraden spelen met de gedachte een of meer van Roorda's pedagogische geschriften in vertaling uit te geven. Laat bovenstaand verhaal vooral dienen ter aanmoediging. Wie Frans leest, kan inmiddels terecht bij de *Oeuvres complètes*, uitgegeven bij L'Age d'Homme te Lausanne in 1969 (tome I) en 1970 (tome II) - en omdat Franstalige uitgeverijen enige beschaving kennen ten opzichte van hun handel, zijn deze delen nog steeds leverbaar. *L'école et l'apprentissage de la docilité* is niet in de bundel opgenomen, als overdruk uit de *Humanité nouvelle* van 1898, maar dit is los te vinden bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. (AdR)

Beste lezer(es),

Vorig jaar ontvingen we ƒ3613,- aan steunbijdragen, waarvoor veel dank. Sommige lezers maakten giften van vijftig of honderd gulden over, maar helaas is het totale bedrag bijna tweehonderd gulden lager dan in 1995. Zorgelijk is echter dat nogal wat lezers erg slordig zijn met het betalen van hun abonnement. Tot nog toe ontvingen we slechts een bedroevend laag aantal betalingen voor 1997 en ook de steunbijdragen liepen sterk terug. En dat alles terwijl we de abonnementsprijs verlaagden! Als de situatie niet verbetert, komen we eind van dit jaar voor de vraag te staan of we onveranderd kunnen doorgaan met het uitgeven van dit blad. We roepen dan ook iedere lezer op alsnog of opnieuw De AS te steunen, zeker nu links en rechts libertaire bladen er het bijltje bij hebben moeten neergooien. Stort met gulle hand uw bijdragen op postgiro 4460315 van De AS in Moerkapelle met de vermelding 'steun'.

Ondanks de financieel zorgelijke situatie gaan we verder met onze redactionele vernieuwing. Zoals eerder gemeld werken we momenteel aan het vormen van een uitgebreide redactieraad. Inmiddels ontvingen we een achttal toezeggingen tot medewerking. Daarnaast zullen Thom Holterman en Rudolf de Jong - die het na een kwart eeuw redacteurschap tijd vinden om het wat rustiger aan te doen - in ieder geval deel gaan uitmaken van die redactieraad. Rudolf de Jong tekent daarbij nog het volgende aan. Zijn redacteurschap heeft vooral bestaan uit het schrijven van artikelen en het medebepalen van de in De AS te behandelen onderwerpen. Nu minder de nadruk komt te liggen op themanummers, hetgeen hij toejuicht, zou hij zijns inziens meer tijd en aandacht moeten besteden aan het eigenlijke redactionele werk. Die taakverzwaring wil hij niet op zich nemen.

Eind van dit jaar hopen we deze 25e jaargang af te sluiten met het Vierde Jaarboek Anarchisme, dat als dubbelnummer (De AS 119/120) zal verschijnen. Nummer 118 zal gewijd zijn aan Italië. Tot slot wijzen we de lezers nog eens op de uitgaven die De AS naast dit tijdschrift heeft uitgebracht. Alle boeken en brochures, waaronder het Eerste Jaarboek Anarchisme (zie het overzicht Reprints en Overige Uitgaven in dit katern) zijn in één pakket leverbaar voor slechts vijftig gulden, wat een voordeel van ƒ25,- oplevert. Deze vijftien uitgaven zijn te bestellen via de postgiro van De AS.

Redactie en administratie De AS

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn nog losse exemplaren verkrijgbaar van diverse reeds verschenen *afleveringen* van de AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van ƒ3,50 (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van de AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de portokosten moet voor tenminste ƒ10,50 besteld worden!

Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 83 (Provo), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israël), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 108 (Wim van Dooren), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika).

Nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme) en nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme) kosten ƒ7,90 per stuk.

Er zijn nu ook *reprints* verkrijgbaar van: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 25 (Organisatie), nr. 28 (Kropotkin), nr. 31 (Milieu & macht), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Coöperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 85 (Anarcha-feminisme).

Als *speciale aanbieding* geldt: alle nog leverbare afleveringen (exclusief reprints) van *De AS* voor slechts ƒ75,-

REPRINT REEKS

De AS is van start gegaan met de herdruk van oude anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van curieuze geschriften zijn nu verschenen:

- Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (001);
- R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (002);
- Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (003).
- Anton Constandse, *Heinrich Heine als dichter en denker*; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel *Groote Persoonlijkheden*, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (004).
- J. Bedeaux en K.A. Fraanje, *Rhapsoden, zangen in modern gewaad*; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005).

- Simon Radius, *Proudhon over kerk en samenleving*; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006).
- Piet Kooijman, *Heden, verleden en toekomst in zakformaat*; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenen brochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel *De vooruitzichten der arbeidersbeweging* uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnr.: 007).

Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS, Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s): 001-003: ƒ6,=; 004: ƒ6,=; 005: ƒ6,=; 006: ƒ6,=; 007: ƒ6,=.

OVERIGE UITGAVEN

Eerste Jaarboek Anarchisme; 151 p.; inclusief verzendkosten ƒ12,50.
Anton Constandse, *De zelfvernietiging van het protestantisme*, een in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst. Complete reprint in paperback; VIII + 120 pag.; inclusief verzendkosten ƒ15,-.
Anton Constandse, *De ellende der religie*. Reprint van brochure uit 1923; 20 p.; inclusief verzendkosten ƒ2,50.
Anton Constandse, *God is het kwaad*. Reprint van brochure uit 1924; 31 p.; inclusief verzendkosten ƒ3,50.
Anton Constandse, *Kan er een God zijn?*. Reprint van brochure uit 1927; 16 p.; inclusief verzendkosten ƒ2,50.
Anton Constandse, *Godsdienst opium voor het volk*. Reprint van brochure uit 1929; 15 p.; inclusief verzendkosten ƒ2,50.
Anton Constandse, *Nederland, God en Oranje*. Reprint van brochure uit 1932; 15 p.; inclusief verzendkosten ƒ2,50.
Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse*. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; inclusief verzendkosten ƒ3,50.
Alle uitgaven te bestellen door storting op postrekening 4460315 van De AS te Moerkapelle.

Invullen en in gefrankeerde enveloppe opsturen naar adm. De AS,
pb 43, 2750 AA Moerkapelle

- **Ik steun de AS financieel en stort een bedrag van ƒ .... op postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle.**
- **Ik word abonnee en stort een bedrag van ƒ22,- op postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle voor de nog in 1997 te verschijnen afleveringen.**
- **Ik geef een jaarabonnement op De AS cadeau aan:**

Naam: . . . .

Adres: . . . .

Plaats/postcode: . . . .

Dit cadeau-abonnement betreft jaargang 1997. Ik betaal daarvoor ƒ22,- via postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle.
Nieuwe abonnees, alsmede degenen die een cadeau-abo geven, ontvangen gratis een reprint van oude anarchistische brochures (zie hierboven), naar keuze 001-003, 004, 005, 006 of 007.

Naam: . . . .

Adres: . . . .

Plaats/postcode: . . . . **Ik kies reprint** . . . .

Datum: . . . . **Handtekening:** . . . .

Domela als
internationale figuur

DE AS 117

Rudolf de Jong	*FERDINAND DOMELA NIEUWENHUIS ALS INTERNATIONALE FIGUUR*
Rudolf de Jong	*LONDEN 1896 NA HONDERD JAAR: ALLEEN MAAR VERLIEZERS?*
Jeroen Boekhoven / Yme Kuiper	*HET VUUR VAN DE OVERTUIGING. DOMELA NIEUWENHUIS EN ROBERT MICHELS*
Homme Wedman	*DOMELA EN HET FRANSE LIJDEN EN STRIJDEN*
Luc Peiren	*DOMELA EN DE PAEPE (1879-1890)*
Siebe Thissen	*STERREWACHTEN, AQUARIA EN BANANENBOMEN. MONISME BIJ FERDINAND DOMELA NIEUWENHUIS*
Bert Altena	*KOLTHEK, NAS, SYNDICALISME. EEN REACTIE OP DICK DE WINTER*
Siebe Thissen	*SHEELA-NA-GIG 2*
Freek Kallenberg e.a.	*BOEKBESPREKINGEN*

Prijs *f8,90*